

BİNBAŞI RAGİP GÜMÜŞPALA'NIN TUNCELİ RAPORU (1936-1937)

TUNCELİ REPORT OF MAJOR RAGİP GÜMÜŞPALA (1936-1937)

Ersoy ZENGİN*

Geliş Tarihi/Received:11.05.2020

Kabul Tarihi/Accepted:09.06.2020

ZENGİN, Ersoy, (2020), "Binbaşı Ragıp Gümüşpala'nın Tunceli Raporu (1936-1937)", Belgi Dergisi, C.2, S.20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Yaz 2020/II, ss. 2553-2578.

Öz

Ragıp Gümüşpala, 1897 yılında Edirne'de dünyaya gelmiştir. 1916 yılında Harp Okulundan mezun olan Ragıp Gümüşpala, Birinci Dünya Savaşı yıllarında çeşitli cephelerde savaştıktan sonra savaşın sonuna doğru İngilizlere esir düşmüştür. Bir süre Mısır'da esaret hayatı yaşadıkdan sonra Türkiye'ye gelerek Millî Mücadele'ye katılmıştır. Cumhuriyet'in ilanından sonra Şeyh Said (1925) ve Koçuşığı (1926) bastırma harekâtlarında bulunmuştur. Çeşitli görevlerden sonra 1936-1938 yılları arasında Tunceli vali ve komutanlığına bağlı olarak istihbarat subayı olarak görev yapmıştır. 1938 bastırma harekâtında asilere esir düştüğü bilinmektedir. Ragıp Gümüşpala, 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi'nden sonra Genelkurmay Başkanı olmuştur. Bu görevde çok kısa bir süre kalan Gümüşpala, aynı yıl emekliye ayrılmıştır. 1961 yılında Adalet Partisi'ni kurarak İzmir milletvekili olmuştur. Gümüşpala, Tunceli'de görev yaptığı zaman diliminde bölge halkı üzerine yapmış olduğu gözlem ve analizlerini bir rapor halinde kayıt altına almıştır. Dersim halkını; ırk, din, mezhep, gelenek ve görenekleri bakımından inceleyen Gümüşpala, çarpıcı iddialarda bulunmuştur. Gümüşpala, 1936 yılında Tunceli Kanunu'nun yürürlüğe girdiğini, Elaziz'in, Tunceli vilayet merkezi olarak belirlenerek adli ve idari kadronun göreve başladığını bildirmektedir. Cumhuriyet hükümetinin yol, köprü ve mektep gibi projelerle bölgeyi nasıl mamur hale getireceğinden ve bölge halkını fakirlikten kurtarmak için hangi projeleri hayata geçeceğini bahsetmektedir. Gümüşpala, Alevi-Sünni toplumunu ayıran etmenleri ortaya koyarak, alınması gereken tedbirler üzerinde durmuştur. Kızılbaşların, Sünni Türk toplumundan nasıl uzaklaştıklarını, Kızılbaşları; seyit ve dedelerin, Sünnileri ise müftü ve hocaların birbirlerine karşı düşman ettiklerini, dini otoritelerin iki toplumu birbirinden nasıl ayırdığını ortaya koymuştur. Gümüşpala'nın dikkat çektiği noktalardan birisi de Hristiyanlığın, Kızılbaşlık inanç ve kültürüne yaptığı tesirler olmuştur. Ermenilerin, Kızılbaşların kutsal kabul ettikleri yerlere kilise benzeri binalar yaptıklarını, buralara papazlar tayin ettiklerini ve bir haçın ortasına koydukları kemiği Hazreti Ali'nin parmağı olduğunu iddia ederek Kızılbaşlara öptürdükleri bilgisini vermektedir. Sonuç olarak, Kızılbaş ziyaretgâhlarının Osmanlılar zamanında Ermenilerin de ziyaretgâhi olduğunu ve her iki ırkın da aynı yerde ibadet ettiklerini bildirmektedir. Gümüşpala; Kızılbaşların, yaşam koşullarının oldukça zor olduğu Dersim'de yaşamalarının sebebinin 16. yüzyılda Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında yaşanan mezhep savaşlarına dayandırmaktadır. Yavuz Sultan Selim'in Kızılbaşları sindirme politikası sonucunda engebeli bir coğrafyaya sahip olan Dersim'de yaşam alanı bulabildiklerini ifade etmiştir. Dersim Kızılbaşlarının Türk asıllı olduklarına inanan Gümüşpala, bunu dil ve kültür öğeleriyle açıklamaya çalışmıştır. Köy, aşiret, yer ve şahıs isimlerinin Türkçe adlarla anılması, cümle yapısının Türkçe söz dizilimine uygunluğu, mezar taşlarının eski Türk adetlerinden olan koçbaşlı heykellerden yapılması, türkü, ezgi ve şarkıların Orta Anadolu'da yaşayan Türklerle aynı oluşunu bu teze kanıt olarak göstermektedir. Bölgede konuşulan dilin Türkçeden farklı oluşunu Dersimlilerin, Horasan'dan Anadolu'ya geçerken Farslar ve Zazalardan yaptıkları evliliklere bağlamıştır. Bu evlilikler sonucunda Türkçe ve Farsça karışımı bozuk bir Türkçenin ortaya çıktığını ifade etmiştir. Gümüşpala, Dersim Kızılbaşlarının dağ ve ormanlardaki kutsal mekânlarının eski Türk inancı olan Şamanizm kaynaklı olduğunu iddia etmiştir. Ovacıkta yerleşik bulunan Şam Uşağı aşireti isminin de

*Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ersoyzengin@munzur.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-2173-8720>).

Şaman/Şamo uşağından türediğini ifade etmiştir. Ayrıca dedelerin gelecekte haber vermesi de yine Şaman inancına dayandırılmıştır. Gümüşpala, raporunda devlet nüfuz ve otoritesinin ancak ağa ve seyitlerin nüfuzlarının kırılması ve halka yeni geçim kaynaklarının sağlanarak gerçekleşeceğini savunmaktadır. Gümüşpala'nın Tunceli üzerine hazırladığı bu rapordan bazı parçalar daha önceden yayımlanmış olsa da yayımlanacak olan bu rapor yakın dönem Türkiye tarihine katkı sunacak birçok yeni bilgiyi ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Dersim, Tunceli, Ragıp Gümüşpala, Alevilik, Feodalizm.*

Abstract

Ragıp Gümüşpala was born in Edirne in 1897. Ragıp Gümüşpala, who graduated from the Military Academy in 1916, fought on various war fronts during the First World War. Towards the end of the war, he was captured by the English. After living a life of captivity for a while in Egypt, he came to Turkey and joined the National Struggle. After the proclamation of the republic, he participated in the operations to suppress the rebellions of Sheikh Said (1925) and Koçuşağı (1926). After carrying out various duties, he became an intelligence officer of Tunceli governorate and command post between 1936 and 1938. He is known to have fallen captive to the rebels during operations to suppress the rebellion. After the 27 May 1960 coup, Ragıp Gümüşpala became the Chief of General Staff. He carried out this duty for a short period and retired in the same year. He founded Adalet Partisi (Justice Party) in 1961 and became a member of parliament of Izmir. Major Ragıp Gümüşpala recorded his observations and analyses on the people of Dersim as a report. Gümüşpala, who examines the people of Dersim in terms of their race, religion, sect and traditions, put forward some striking arguments. Gümüşpala reports that Tunceli Act went into effect in 1935 and the juridical and administrative staff took the office after Elaziz was established as the center of Tunceli Province. He expresses how the Republic's government would make the region prosperous by road, bridge and school projects and what projects would be implemented in order to save the people of the region from poverty. Gümüşpala underlines the necessary precautions, presenting the elements distinguishing the Alawite and Sunni people. He manifested how the Qizilbashs moved away from the Sunni Turkish society; the sayyids and dedes misled the Qizilbashs; muftis and hodjas misled the Sunnis; how the religious authorities disconnected these two societies. He touched upon the influence of Christianity on the belief and culture of the Qizilbashs. He reports that the Armenians built church-like buildings in the regions deemed as sacred by the Qizilbashes and made them kiss a piece of bone that they put in the middle of a cross, claiming that it was the finger of His Holiness Ali. He reports that the pilgrim sites of the Qizilbashs were also used by the Armenians during the Ottoman period; and both of the races worshipped in the same location. Gümüşpala grounds the reason of the Qizilbash's residence in Dersim, a geography where living conditions are hard, on the Sect Wars between Selim I and Ismail I in the 16th century. He states that the Qizilbashs found a space for living in Dersim having a rough terrain as a result of the politics of suppression inflicted on them by Selim I. Gümüşpala, who believed that the Qizilbash of Dersim had Turkish origins, tried to explain this argument through elements of language and culture. That the villages, clans, places and persons were referred with their Turkish names, that the sentence structures they used were compatible with Turkish syntax, that the tombstones were made of sculptures of ram, that their folk songs and tunes were the same as those of the Turks in the Central Anatolia were given as proofs of this thesis. He thinks that Turkish language of the region differs because the people of Dersim married Persian and Zaza people during their migration from Khorasan to Anatolia. He thinks that a distorted version of the Turkish language, that is a mixture of Turkish and Persian, took shape as a result of these marriages. He argues that the Qizilbashs of Dersim have sacred spaces in the mountains and in the forests because of the Shamanist tradition which the Turks had previously as belief. He claims that the name of Şamuşağı clan, located in Ovacık, was derived from Shaman/Shamo uşağı. Furthermore, that the dedes had the ability of prophecy is attributed to the Shaman belief. In his report, Gümüşpala argues that the influence and authority of the state can be realized in the region if the influence of sayyids and landlords decreases. Although certain parts of the report were previously published, the report which will be published contains much new information that can contribute to Turkey's recent history.

Keywords: *Dersim, Tunceli, Ragıp Gümüşpala, Alawism, Feodalizm.*

Giriş

Dağlık bir araziye sahip olan Dersim tarih boyunca merkezi yönetimlerin hâkimiyet kurmakta zorlandıkları bir bölge oldu. Merkezi yönetimle ters düşen topluluklar Dersim'de yaşama imkânını buldular. Sünni Osmanlıların 1514 yılında Şii Safevilere karşı üstünlük sağlamasıyla Dersim, Aleviler için güvenli bir sığınak oldu. Devlet otoritesinin yetersiz kaldığı Dersim bölgesinde aşiretlerin başındaki ağalar yerel güç olarak ortaya çıktılar. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ortalarına kadar Dersimle ilgilenmedi. 19. yüzyıl ortasında başlayan ıslahat programı ise ağaların muhalefetiyle karşılaşılarak sonuçsuz kaldı.¹ Cumhuriyet bürokrasisi ihmal edilmiş bir Dersim devraldı. 1936 yılında Tunceli Kanunu yürürlüğe girdi. Tunceli Vilayeti ve 4. Genel Müfettişlik kurularak Korgeneral Hüseyin Abdullah Alpdoğan, vali-komutan olarak atandı.² Olağanüstü yetkilerle donatılmış olan bürokrasi hakiki manada ilk defa devlet otoritesini bölgede tesis edecekti. Devletin bu programına karşı 1937 yılında Seyit Rıza önderliğinde isyan başladı. İsyanı bastırmak için 1937 ve 1938 yıllarında askeri harekâtlar düzenlendi. 1936-1938 yılları arasında Tunceli'de görev yapan Binbaşı Ragıp Gümüşpala, bölge halkı üzerine yapmış olduğu gözlemlerini raporlaştırdı. Rapor askeri harekâtlar hakkında bilgi vermemekte; çeşitli yönleriyle yöre halkını inceleyerek tarihi çıkarımlarda bulunmaktadır. Gümüşpala'nın biyografisi verilerek, raporun mahiyet ve değerlendirilmesi yapılmış ve Osmanlı Türkçesiyle yazılmış olan rapor günümüz Türkçesine transkripsiyon edilerek Dersim/Tunceli tarihine katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Ragıp Gümüşpala'nın Kısa Biyografisi

Ragıp Gümüşpala, 1897 yılında Edirne'de dünyaya gelmekle birlikte memleketi Üsküdar'dır.³ Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Harp Okulu öğrencisi iken 1916 yılında Galiçya'da takım kumandanı oldu. Daha sonra takımıyla birlikte Filistin Cephesinde görevlendirildi.⁴ Osmanlı Ordusu, Filistin'den çekilirken teğmen rütbesinde bulunan Ragıp Efendi, yaralanarak İngilizlere esir düştü. 1918-1920 yılları arasında İskenderiye'de bulunan Seydibeşir kampında esaret hayatı yaşadı. 6 Ekim 1920 tarihinde İstanbul'a ulaştı. 31 Aralık 1920 tarihinde Ankara'ya gelerek Milli Mücadele'ye katıldı.⁵

Milli Müdafaa Vekâleti Muhafız Bölük Kumandanlığına atandı. Eskişehir-Kütahya Savaşı (10-24 Temmuz 1921), Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) ve Büyük Taarruz Muharebesine (26 Ağustos-9 Eylül 1922) katıldı.⁶ Şeyh Sait Ayaklanması'nın (13 Şubat-31 Mayıs 1925) bastırılmasında görev aldı.⁷

Yüzbaşılığa terfi ettikten sonra 1926'da Dersim aşiretlerinden Koçuşağı bastırma harekâtına katıldı. 1928 yılında Ankara'da 189. Alay'ın 8. Bölük Kumandanlığı'na atandı. 1931'de Harp Akademisi'ne girdi. 1934 yılında Kurmay Binbaşı olarak İzmir'de 1. Şube Müdürlüğü'ne atandı.⁸

1 İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Dönemi'nde Dersim Sancağı*, Kripto Yayınları, Ankara 2017, s. 258-259.

2 *Resmi Gazete*, (Sayı: 3207), s. 5942.

3 BCA, 30.11.1.0.200.23.16, s. 8. (28.08.1948); Korkud-İkiz, *Adalet Partisi Portreler ve Fikirler*, Adalet Partisi Genel Merkezi Yayınları, İstanbul 1962, s. 7.

4 *Milliyet*, 07.06.1964 s.1,7; Korkud-İkiz, s. 7.

5 Bkz. (8 Eylül 1920 ile 9 Mart 1921 tarihleri arasında tutulan not defteri); Bel_Mtf_048076, s. 1-24.

6 Korkud-İkiz, *a.g.e.*, s. 10.

7 Bkz. Bel_Mtf_048196, s. 1-19.

8 Korkud-İkiz, *a.g.e.*, s. 13.

1937'de Erzincan'da bulunan 2. Alay Tabur Kumandanlığına tayin olan Gümüşpala 1938 yılında Tunceli isyanını bastırma harekâtında bulundu.⁹ Aynı yıl yarbaylığa yükselerek 4. Umumi Müfettişlik ve Tunceli Vali Kumandanlığı İstihbarat Şefliği'ne ve Askeri Müşavir Vekilliği'ne atandı.¹⁰ Sözlü tarih çalışmalarından anlaşıldığı kadarıyla Gümüşpala, 1938 bastırma harekâtında ağır yaralanarak isyancılara esir düştü.¹¹ 1940 yılında İstanbul Boğaz Nakliyat Kumandanlığı, 1941'de 261. Alay Kumandanlığı'nı yaptı. 1943'te albaylığa yükseldi. Aynı yıl 12. Kolordu Kurmay Başkanlığı'na atandı. 1943'te Bolayır'da bulunan 422. Alay Kumandanlığı'na tayin edildi.¹² 1948'de Tuğgeneralliğe terfi etti.¹³ 2. Ordu Kurmay Yarbaşkanlığı, aynı yıl 65. Tümen Tugay Kumandanlığı görevini yürüttü. 1949'da İzmir Ulaştırma Okulu Kumandanlığı, 1950'de Erzurum'da bulunan 9. Tümen Kumandanlığı Vekâleti ve 3. Ordu Kurmay Başkanlığı'nı yaptı. 1954'te 2. Kolordu Kumandan Vekilliği, 1955'te 7. Kolordu Kumandanlığı'nı yaptı.¹⁴ 1958 yılında 3. Ordu Müfettiş vekilliğine atandı.¹⁵ 1959'da Orgeneralliğe terfi ederek 3. Ordu Kumandanı oldu.¹⁶ 27 Mayıs 1960 Askeri Harekâtı'ndan sonra 6 Haziran 1960 tarihinde Genelkurmay Başkanlığı görevine atandı. Genelkurmay Başkanlığı çok kısa süren Gümüşpala, 2 Ağustos 1960 tarihinde emekliye ayrıldı.¹⁷

11 Şubat 1961 tarihinde kurulan Adalet Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. 15 Şubat 1961 tarihinde Adalet Partisi Genel Başkanı oldu.¹⁸ 15 Ekim 1961 genel seçimlerinde İzmir milletvekili seçildi. 6 Haziran 1964 tarihinde 67 yaşında kalp krizi geçirerek hayatını kaybetti.¹⁹

Raporun Mahiyeti

Ragıp Gümüşpala 1936-1938 yılları arasında Tunceli'de istihbarat subayı olarak görev yaptığı zaman diliminde bölge halkı üzerine yapmış olduğu gözlemlerini bir rapor düzenleyerek kayıt altına aldı. Osmanlıca olarak kaleme alınan metin "*Tunceli Vilayeti'nin 1936 Senesi Şubat'ından 1937 Senesi Kanunievveline Nihayetine Kadar 1936 ve 1937 Senelerine Ait İki Senelik Umumi Ahvali Raporudur*" başlığını taşımaktadır.²⁰ Tunceli halkı ve coğrafyası üzerine hazırlanmış olan bu rapor yedi maddede ırk, dil, din ve mezhep, adet ve görenek, emlak ve iskân, halkın geçim kaynaklarını incelemektedir.

Raporun belli kısımlarının iki ayrı kitapta önceden yayımlandığı tespit edilmiştir. "*Kürt Sorunu ve Devlet; Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*"²¹, "*Dersim Harekâtı ve*

9 Ragıp Gümüşpala'nın hangi tarihler aralığında Tunceli'de görev yapmış olduğu tam olarak tespit edilememişse de 1936 yılında burada bulunduğu kesindir. Bkz. *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, Der. Tuğba Yıldırım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 85.

10 Korkud-İkiz, a.g.e., s. 13.

11 Yalçın Doğan, *Savrunlar; Dersim 1937-1938 Hatta 1939*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 210-216.

12 Korkud-İkiz, a.g.e., s. 13-14.

13 BCA, 30.11.1.0.200.23.16, s. 8. (28.08.1948).

14 BCA, 30.11.1.0.253.33.16, (12.10.1955); Korkud-İkiz, a.g.e., s. 13-14.

15 BCA, 30.18.1.2.150.45.7, (28.08.1958).

16 BCA, 30.18.1.2.153.58.18, (16.10.1959).

17 <https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=RagipGumuspala>. (E.T. 10.05.2020).

18 Korkud-İkiz, a.g.e., s. 14.

19 *Milliyet*, 06.06.1964, s.1.

20 Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf)_048189. Rapor 20 sayfa olup 7. sayfası eksiktir. Eksik olan bu sayfa yayımlanmış kısımlarından faydalanılarak tamamlanmıştır. Bkz. *Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi 1936-1950*, Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s. 31-32.

21 Kitapta, Ragıp Gümüşpala tarafından yazılan *Tunceli'deki Aşiretler ve Tunceli Halkı* isimli iki belge verilmiştir. Bkz. *Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)*, s. 84-90.

*Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950)*²² isimli kitaplarda raporda geçen parçalara tesadüf edilmiştir. Bunun yanında "*Dersim (Tunceli) Tarihi*"²³ ve *Tunceli-Dersim Coğrafyası*²⁴ isimli kitapların bazı kısımlarında rapordaki bilgilerle benzerlik gösterdiği gözlenmiştir. Gümüşpala'nın yazmış olduğu ve Tarih Vakfı tarafından yayımlanan kitaplardaki resmi yazı ve raporda tarih olarak 1936 yılı bulunmaktadır. *Tunceli-Dersim Coğrafyası* isimli kitap 1940 yılında basılmıştır. *Dersim (Tunceli) Tarihi* isimli kitabın ise İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı yaptığı tarih aralığında (11 Kasım 1938-22 Mayıs 1950) yazıldığı tahmin edilmektedir.²⁵ Atatürk Kitaplığı'nda bulunan rapor başlığından da anlaşılacağı üzere 1937 yılı sonunda veya 1938 yılının başında yazılmış olmalıdır. *Tunceli-Dersim Coğrafyası* ve *Tunceli (Dersim) Tarihi* isimli eserler bu rapordan sonra hazırlandığına göre Ağar ve Yolga'nın bu raporu görmüş olma ihtimali bulunmaktadır. Diğer bir ihtimal ise Gümüşpala'nın raporu hazırlarken kullanmış olabileceği başka bir kaynağın Ağar ve Yolga tarafından da kullanılmış olabileceğidir. Yayımlanmış kısımlara ek olarak yeni bilgiler sunduğundan raporun yayımlanmasının Dersim/Tunceli tarihine katkı sunacağı düşünülmüştür.

Metin Değerlendirmesi

Ragıp Gümüşpala, raporuna 1935 yılının Aralık ayında çıkarılan 2884 numaralı Tunceli Teşkilatı Kanunu'ndan bahsederek başlamıştır. Bu kanuna göre Tunceli Vilayeti'nin idari teşkilatının Elaziz'de bulunduğu, 1936 senesinin Mart ayında Elaziz'e gelen memur ve amirlerin görevlerine başladığı ve Tunceli Vilayeti'nin diğer vilayetler gibi gelişmesinin hedeflendiği ifade edilmektedir. Yapılan planlama ile kısa sürede yollar, köprüler, hükümet konakları, mektepler, kışlalar, hapishane, karakol, zabıt ve memur binaları yapılacaktır. Halkın araziye olan ihtiyacı, ormanlar ve madenler tespit edilecek, doğal kaynaklardan elektrik üretilerek şehir aydınlatılacaktır. İhtiyaç duyulan sağlık ve eğitim kadrosu temin edilecektir. Hayvanların ıslahına çalışılacak ve yeni fidanlıklar oluşturulacaktır.

Gümüşpala'ya göre yüksek dağ ve derin uçurumlardan oluşan Tunceli bölgesinde yaşayan insanlar arazinin vaziyet ve tabiatına uyarak "kom" denilen izbe meskenlerde yaşamaya mecbur kalmışlardır. Gümüşpala, bölge insanının sert ve haşin tabiatlı oluşunu tarihsel süreçte birçok dini ve mezhebi hadiselerin tesirine bağlamaktadır. Ekilebilir arazinin darlığı ve kış mevsiminin uzun olması sonucunda geçim sıkıntısının ortaya çıktığı, bunun bölge halkını sürekli didişmeye sevk ettiğine inanmaktadır.

Esasen Cumhuriyet aydınlarının Tunceli halkının tabiatına dair fikirleri benzerlik göstermektedir. Elaziz'de 1936 yılından beri öğretmenlik yapan Ömer Kemal Ağar'ın da Gümüşpala ile aynı fikirde olduğu görülmektedir. Ağar'ın, 1940 yılında basılan *Tunceli-Dersim Coğrafyası* isimli kitabında Tunceli halkının sert tabiatlı ve haşin oluşunu ifade ederken kullandığı kelimelerin rapordakiyle şaşırtıcı derecede benzerlik göstermesi bu kişilerin birbirleriyle iletişim halinde olabileceklerini akla getirmektedir.²⁶

Gümüşpala'ya göre eskiden beri "Aleviliğin" horlanması hükümet memurları ve Sünni halk arasında derin bir uçurum yaratmıştır. Müftü ve hocaların Sünni, seyit ve dedelerin

22 Yazarı belirsiz olan *Pülümür Kazası Genel Durum Raporu (1936)*'nu da Ragıp Gümüşpala'nın hazırladığı anlaşılmaktadır. Bu raporun çeşitli sayfalarında bulunan bilgiler, incelediğimiz raporda kullanıldığı görülmektedir. Bkz. *Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950)*, s. 1-50.

23 Mehmet Zülfü Yolga, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, (Haz. Ahmet Halaçoğlu-İbrahim Yılmazçelik), Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 100-102.

24 Ömer Kemal Ağar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, Türkiye Basımevi, İstanbul 1940, s. 14-15, 44.

25 Yolga, *a.g.e.*, s. 7.

26 Ağar, *a.g.e.*, s. 44.

Alevi halk üzerindeki ayrılıkçı tutumları bu uçurumu daha da derinleştirmiştir. Gümüşpala Alevi-Sünni ayrılığının ne kadar derin olduğuna dikkat çekmektedir. Müftülerin, bir Alevinin Müslüman olması için önce Hıristiyan olmasını şart koştuklarını, Alevilerin de Ermenileri Türklere tercih ettiklerini ifade etmiştir. Aleviler, hükümet memurları ve Sünnileri Türk olarak adlandırmaktadırlar. Burada kullanılan Türk kelimesi “gâvur” ve “Yezid” manasındadır. Bundan dolayı Aleviler devlete güvenmemektedir.

Gümüşpala'nın raporunda tespit ettiği bu duruma 19'uncu yüzyılın son çeyreğinde Dersim'i tanıma imkânı elde etmiş olan Mehmet Arif Bey'in düşüncelerinde rastlamak mümkündür. Mehmet Arif Bey, Alevilerin Sünnileri Yezid saydıklarına, Hıristiyan bir Rus neferini Sünni bir Müslüman'dan bin kat daha hayırlı gördüklerine, Sünnilerin mal, can ve ırzlarının kendilerine helal olduğuna inandıklarını bildirmektedir.²⁷ 4. Ordu Komutanı Zeki Paşa (1835-1929) ile Anadolu Islahat-ı Umum Müfettişi Ahmet Şakir Paşa'nın²⁸ (1838-1899) birlikte hazırladıkları 3 Haziran 1896 tarihli layihada da benzer bir durum vardır. Aşiret reisi ve seyitlerin kendi menfaatleri doğrultusunda ahaliyi eşkıyalığa teşvik ettikleri, Sünni halka zarar vermenin mezheplerinin bir gereği olduğunu, halkın bu gibi saldırıları mubah kabul ettikleri ifade edilmektedir. Layihada Dersim'in islahı için askeri önlemler, yol ve mekteplerin yapılması sıralandıktan sonra Nakşibendî şeyhlerinin bölgede tekkeler kurarak “tashîh-i itikâd” yoluna gitmeleri gerektiği ifade edilmekteydi.²⁹ 1908 Dersim harekâtına katılan Ziya (Yergök)Bey (1873-1949), anılarında yağma ve çapulculuk yapan Dersimli aşiretlerin Kızılbaş Türkmenlerine zulmetmediğini, çattıkları halkın Sünni olduğunu, bundan dolayı yaptıkları eşkıyalığın önemli bir nedeninin mezhep farklılığı olduğunu dile getirmektedir.³⁰ Kazım Karabekir Paşa da benzer bilgiler vermektedir.³¹ 1936 yılında gerçekleşen Umumi Müfettişler toplantılarında 4. Umumi Müfettişi General Alpdoğan da aynı konuyu şu cümlelerle dile getirmiştir;

“Sünni memurlarımızın bunları Kızılbaş hitabile karşılamaaları izzet-i nefisleri üzerinde çok mühim tesir yapmıştır. Hanefi olmak için müftüye müracaat edenlere müftü evvela Ermeni olup ondan sonra Hanefi olabilirsin cevabını vermiştir. Bu muamelelere rağmen bu halk bugün ben Türküm diye bağırıyor. Bunlar Kürt değildir. Türk'tür, kanaat ve imanındayım. Ama lisan istilasına uğramışlardır.”³²

Ömer Kemal Ağar'ın *Tunceli-Dersim Coğrafyası* isimli kitabında mezhep temelli ayrılığın dile getirildiği görülmektedir. Ağar'a göre Alevilerin taassup derecesinde Sünnilere düşman olmalarının sebebi Sünnilerin hükümet tarafından tutulmuş olmalarından

27 Mehmet Arif Bey, *93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler*, (Haz. Nihad Yazar), Adak Yayınları, İstanbul 1990, s. 466-471.

28 Ahmet Şakir Paşa, 1838 yılında İstanbul'da doğdu. Bozok Ayanı Çapanoğlu ailesine mensuptur. 1856 yılında Mekteb-i Harbiye'den mezun oldu. 1861-1863 yılları arasında Köstence ve Vidin muhacir komisyonlarında bulundu. 1869'da Rusçuk mutasarrıfı oldu. 1871 yılında Mithat Paşa'nın (1822-1884) Bağdat'a vali olmasıyla buraya vali muavini oldu. Buradaki görevi 1872'de son buldu ve İstanbul'a geldi. 1873'te Anadolu Demiryolu Umum İnşaat Reisi oldu. 1874 yılında Hersek, 1875 yılında da Tuna Vilayeti'nde görev yaptı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na Hersek Ordusu Kurmay Başkanı olarak katıldı. Savaş bitiminde Umûm-ı Erkân-ı Harbiyye reisi oldu. 1878 yılında 12 yıl görev yapacağı Saint Petersburg'a büyükelçi olarak atandı. 1889 yılında Girit valî vekilliğine ve Fırka-ı Askeriyye fevkalâde Kumandanlığı'na atandı. 1890 yılında Yaver-i Ekrem sıfatıyla Sultan II. Abdülhamid'e danışman oldu. 1895 yılında Anadolu Islahat-ı Umum Müfettişi görevi verildi. 1899 yılında hayatını kaybetti. Bkz. Ali Karaca, “Şâkir Paşa” Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 38, 2010, s. 307-308.

29 BOA, YEE, *Dosya No:11 Klasör:4*, (3 Haziran 1896), s. 136-144.

30 Ziya Yergök, *Harbiye'den Dersim'e (1890-1914)* (Yay. Haz. Sami Önal), Remzi Kitapevi, İstanbul 2006, s. 165-166.

31 Karabekir, *a.g.e.*, s. 87-88.

32 *Umumî Müfettişler Toplantı Tutanaqları-1936*, s. 132

kaynaklanmaktadır.³³ Bunun yanında Gümüşpala'nın "Sünni" yerine "Müslüman" terimini kullanması "Aleviliği" ayrı bir din gibi algıladığını göstermektedir. Gümüşpala'ya göre Osmanlı döneminde din ve mezhebe verilen şursuz önem yüzünden Sünnilere Türk, Şiilere Kürt denilmiştir. Bu yanlış telakki yüzünden iki topluluk birbirinden uzaklaşmıştır. 1936-1937 yıllarında bu yanlış düşüncenin kırılması için çalışmalar yapılmaktaydı.

30 Kasım 1925 tarihinde dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik ve çelebilik ilga edilmiş olsa da gerçekte bu mümkün olmadı. Dedeler, Kızılbaş halktan aidat-nezirlerini topluyorlardı. Kızılbaşlar, dedelerin öğüt ve emirlerine tamamen boyun eğiyorlardı. Esasen Kürtleşmeye başlayan Dersim Kızılbaşları çevre vilayetlerde Türkçe konuşan halkı da Kürtleştirmekteydi. Dersim'den Erzincan'a giden seyit ve dedeler burada Türkçe konuşan Kızılbaşlarla güçlü bağlar kuruyorlardı. Kızılbaşların, Sünni toplum tarafından dışlanmaları aralarındaki tesanütü daha da güçlendiriyordu. Erzurum, Erzincan, Kars ve Ardahan bölgesinde yaşanan Türk Kızılbaşları, Sünni ırkdaşlarından nefret ediyordu. Bu durumun farkında olan bazı devlet adamları, yüzyıllardır süren bu düşmanlığı sonlandırmak için çareler düşünmekteydiler. Kızılbaş köylerine okulların açılması ve Cumhuriyet Halk Fırkası teşkilatlarında Kızılbaşlara görev verilmesi isteniyordu.³⁴

Gümüşpala, Tunceli halkının Türk ırkından geldiği ileri sürmektedir. Nesilden nesile aktarılan bilgilere göre Tunceli halkı, Cengiz istilasından kaçan Horasan Türkleriydi. Bu halkın Horasan'dan Anadolu'ya göç ederken Farslardan ve Zaza Türklerinden kız kaçırdıkları, böylece çocukların kısmen anadili olan Farsça ve baba dili olan Orta Asya Türkçesinin karışımı bozuk bir dağlı Türkçesi konuşmaya başladıkları ifade edilmektedir. Dağ Türkçesi denilen bu dile Kürtçe adı verilmiştir. Halk hem Türkçe hem de Kürtçe konuşmaktadır. Gümüşpala; Tunceli bölgesinde konuşulan dilin Türkçe, Arapça ve Farsçanın karışımından oluştuğunu ve zamanla yeni bir dil gibi algılandığını, kullanılan kelimelerin % 75'inin Türkçe, kalanın da Farsça ve Arapça olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca cümle diziliminin Türkçe ile aynı olduğunu ifade etmektedir.

Dersim İsyanı'nın çıkışında önemli rolü olan ve Kürt-milliyetçi ideologlarından Baytar Mehmet Nuri Dersimi de hatıralarında Dersim aşiretlerinin Horasan'dan geldiklerine inandıklarını kaydetmiştir. Gümüşpala'dan farklı olarak Horasan'dan gelenlerin Türk değil Kürt olduklarını ifade etmiştir.³⁵

Türk Tarihinin Ana Hatları isimli kitapta yurtlarından ayrılan Türklerin gittikleri bölgelerdeki yerli halklarla karışarak yeni kavimler oluşturdukları, Türklerin ana dillerini kaybetmekte veya yerli dillerinin tesiri altında kaldıkları bildirilmektedir. Bu durum Türklerin dil öğrenmedeki kabiliyetine, yerlilerin daha kalabalık olmasına ve idaresi altındaki halka hâkimiyetini kabul ettirmekte dili bir araç olarak kullanmasına bağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin son döneminde Girit, Arnavutluk, Şam ve Bağdat'ta yaşayan Türklerin Grek, Arnavut ve Arapça öğrenmeleri buna örnek gösterilmiştir. Doğu vilayetlerinde birçok Kürt köyünde dedenin yalnız Türkçe, babanın hem Türkçe hem Kürtçe, torunun yalnız Kürtçe konuştuğu ifade edilerek Kürtlerin esasında Türk soylu oldukları anlatılmak istenmiştir.³⁶ Gümüşpala'nın Kürtçe ve Kürtler üzerine ileri sürdüğü görüşler resmi tarih teziyle uygunluk göstermekle birlikte daha teferruatlı ve somut delillere dayandırılmıştır. Bu bakımından daha bilimsel olduğu kabul edilebilir.

33 Ağar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, s. 44.

34 BCA, 490.1.494.1988.2 Belge No:32-36. (12.01.1931).

35 Nuri Dersimi, *Hatıratım*, DAM Yayınları, İstanbul, 2014, s. 191.

36 *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul, Devlet Matbaası, 1930, s. 60.

Gümüşpala, raporunda; İslamiyet'ten önceki Türk topluluklarında totemizm ve Şamanizm'in yaygın olduğunu, İslamiyet'in ortaya çıkmasıyla bu dine girmek istemeyen Türklerin bulunduğunu, daha sonra ortaya çıkan mezhep ayrılıkları zamanında Türklerin belli kesimlerinin Hz. Ali taraftarı olduğunu ifade etmektedir. Sonraki dönemde Şah İsmail (1487-1524) ile Yavuz Sultan Selim (1470-1520) arasında gerçekleşen mezhep savaşlarında Anadolu Alevilerinin kendilerini gizleyerek orduların kolay kolay ulaşamayacağı sarp dağlara çekildiğini ifade etmektedir. Yezid ve ahfadına duyulan nefret Yavuz Sultan Selim'in öldürücü dehşeti karşısında bütün Sünni Türklere duyulmaya başlamıştır. Peygamber soyundan geldiklerini iddia eden seyitlerin bu nefreti körüklediği ileri sürülmektedir. Seyitlerin halk üzerinde büyük bir tesiri olduğu, seyit tarafından afroz edilen kişinin dini ayinlere alınmayıp birçok haktan mahrum kaldığı ifade edilmektedir. Tunceli'de hükümet otoritesi arttıkça seyitlerin nüfuzu da azalmaktaydı.

Bölge halkı sabahleyin doğan güneşin ilk ışıklarına secde etmekte ve o ışıkların ilk vurduğu taşları öpmekteydi. Gümüşpala'ya göre bu eski Türk âdetiydi ve putperestlik devirlerinden kalma bir takım ibadet şekilleriydi.

Gümüşpala, dini inanış ve ayinler hakkında şu bilgileri vermektedir: Her aşiretin atalarına saygısını gösteren, orman, dağ veya kaya oyuğu gibi ziyaretleri bulunmaktaydı. Ulular bu dağ başlarına gömülmekteydi. Dağların uluların himayesinde bulunduğu inanılmaktaydı. En büyük yeminler bu ziyaretler adına yapılmaktaydı. Mukaddes ağaçların altında kurban kesilmesi, 3-5-7 telli sazlarla seyitlerin vecde gelerek kehanet göstermeye çalışması, mezarlıklara koçbaşı koyun heykellerinin yapılması gibi pek çok dini ritüel eski Türk adetlerinin yaşatılmasına örnek olarak gösterilmektedir.

Gümüşpala, bölge halkının Türklüğünü ispat etmek için aşiret, insan, yer ve köy isimleri sıralamıştır. Lâçin, Karaballı, Ferhat, Koçgiri, Kırganlı, Abbas, Kalan... gibi aşiret adları, Han, Paşa, Demir, Can, Dursun, Gülşen, Akgül... gibi şahıs isimleri ve Tarhanaçukuru, Arpaçukuru, Ulusyolu gibi yer isimleri ve Hacılı, Rabat, Ağaşenliği, Üçdam, Nohutlu, Karagöl... gibi Türkçe köy isimleri örnek olarak gösterilmiştir.

Gümüşpala'nın dikkat çektiği bir nokta da Ermenilerin, Dersim aşiretlerine yaptığı tesirdi. Osmanlı Devleti'nin yıkılmaya yüz tuttuğu dönemde bölgenin Ermenileştirilmesi için yapılan propagandanın halk olumsuz yönde etkilenmişti. Çocuğu yaşamayanlara Ermeni adı verildiği takdirde yaşayacağını telkin edilmesi sonucunda cahil halkın birçoğu buna inanmış ve çocuğuna "Kirkor", "Artin", "Karabet" gibi Ermeni isimleri koymuşlardı. Ermeniler bölge halkının kutsal gördükleri yerlere kilise yaparak papaz tayin etmişlerdir. Ayrıca bir haçın ortasına kemik parçası yerleştirilerek bunun Hz. Ali'nin parmağı olduğunu söyleyip Alevi halka haçı öptürmek istemişlerdir. Sonuçta Alevilerin kutsal mekânları Ermenilerin de kutsal mekânı olmuştur. Gümüşpala, bu yanlış düşünceleri önlemek için çalışmıştır.

Esasen misyonerlerin, 19. yüzyılın ortalarından itibaren Dersim Alevileriyle ilgilendikleri bilinmektedir. Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanları'nın (1856) verdiği haklarla Protestan misyonerleri 1850'li yıllardan itibaren Sivas, Malatya ve Harput gibi Doğu Anadolu şehirlerinde istasyonlar açmışlardı. Misyonerlerin, hedef kitle olarak belirledikleri Ermeni, Nasturi ve Süryani gibi Hıristiyanların yanında Kızılbaşlar da vardı. Osmanlı toplum düzeninde Hıristiyan ve Yahudilerden daha aşağı bir konumda bulunan Kızılbaş toplumuna Protestan misyonerlerinin tesirleri zor olmadı. Protestanlaşan Kızılbaşlar, vergi ve askerlik yükümlülüklerinden kurtulmayı umuyorlardı. Bunun yanında Müslüman olmuş ancak

reformların verdiği güven ve misyonerlerle kurulan bağla yeniden eski dinlerine dönen Hıristiyanların sayısı da oldukça çoktu. Bunların çoğu Dersim civarında yaşayan Ermeniler idi. Ermeniler, kendilerini devletin müdahalesini kıran Dersim Alevileri gibi tanıtıyorlardı. Böylece gerek sosyal baskıdan gerekse takibattan kurtulabiliyorlardı. 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi ve ardından imzalanan Berlin Antlaşması'yla Doğu vilayetlerinde özerk bir Ermenistan'ın kurulmasının ufukta belirmesiyle Sultan II. Abdülhamit, Osmanlılık politikasını terk ederek Panislamizm politikasına yöneldi. Sultan II. Abdülhamit önceki dönemlerde dışlanmış olan Kızılbaşları sisteme dahi ederek Panislamizm politikasını güçlendirmek istiyordu. Böylece Kızılbaşlar, hem Protestanların hem de Sultan II. Abdülhamit'in kazanmaya çalıştıkları bir sosyal grup oldu.³⁷

20 yıldan daha fazla bir süre (1887-1908) 4. Ordu Komutanlığında görev yapan Müşir Zeki Paşa (1835-1929) misyonerlerin Alevilik inancına yaptığı olumsuz faaliyetler hakkında bilgi vermektedir. Zeki Paşa, Protestan misyonerlerinin tesiriyle Hıristiyanların Hz. İsa'yı kutsayışı gibi Alevilerin Hz. Ali'ye kutsiyet atfettiklerini ve Aliyullah mezhebini yarattıklarını ifade etmektedir.³⁸

Gümüşpala'ya göre Kızılbaşlığın kökeni Caferi mezhebine dayanmaktadır. Seyitler derin itikatlarla bir sistem tesis edememiş daha çok sihri bir sistem kurmuşlardır. Seyitin uğradığı köylerde kadın ve erkeğin ayinlere beraber katıldıkları, seyitin "Buyruk" isimli kitaptan öğütler verip, saz çaldığı, Hz. Ali ve arkadaşlarını methettiği, ayinlerde Türkçe kaside ve mersiyelerin okunduğunu, seyitin gelecekte haberler verdiği ifade edilmektedir. 12 imamın temsili için 12 post konulduğu ve ayinlerin gizli yapıldığı bildirilmektedir. Ayinleri ifşa eden kişilerin cezası mutlak surette ölümdü.

Gümüşpala, Dersim'deki Kızılbaşlık inancının İran'daki Şiilik inancına dayandığını ifade etse de zamanla büyük bir farklılık ortaya çıkmıştır. Amasya Mebusu Esat (Uras) Bey'in (1882-1957), 1931 yılında verdiği bilgiler, İran'daki Şiilik ile Anadolu Kızılbaşlığının farkını ortaya koyması bakımından önemlidir:

*"Ali'nin yiğitliği, kahramanlığı kendisi (Kızılbaş) için bir prestijdir. Taabbüt (tapınma) mevzudur. Hâlbuki Şiilik imamette Ali'ye ait hukukun gaspı, birçok haksızlıklar silsilesi, muamelat, ahkâm, içtihatlarda derin farkları ihtiva eder. Şarkta Şiilik İranilik, İran propagandasını istihdaf (hedeflemek) eder. Aradaki fark bir Sünni-Şii farkıdır. Kızılbaşlık ise bir Sünni'yi kendisine gâvurdan daha fena gösterir."*³⁹

Kızılbaş toplumunda kadın-erkek ayrımı yoktu. Sünni otorite tarafından kadın ve erkeğin aynı toplumda bulunması hoş karşılanmayarak yasaklandı. Geleneklerini terk etmek istemeyen Kızılbaş toplumu mecburen ayinlerini gizli yapmak durumundaydı. Bu gizlilik cahil köy hocalarının iftiralalarıyla, zihinlerde şüphe uyandırıyor ve delilsiz, haksız olarak ahlaka, namusa aykırı işler yapıldığına hükmolunuyordu. Anadolu'yu kendilerine sömürge yapmak isteyen emperyalist güçler Kurtuluş Savaşı yıllarında bu tarz söylemleri yayarak Sünni-Alevi çatışmasını çıkarmak istediler.⁴⁰

37 Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış; Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 115, 215-216.

38 BOA, YEE, *Dosya No: 11 Klasör: 4* (3 Haziran 1896), s. 144.

39 BCA, 490.1.494.1988.2 Belge No:32-36. (12.01.1931).

40 Cemal Bardakçı, *Milli, Tarihi, Dini, İçtimai, Siyasi, İktisadi ve İdari Bakımlardan Alevilik-Ahilik-Bektaşılık*, Türkiye Gazetecilik ve Matbaacılık Yayınları, Ankara, 1950, s. 46-54.

Gümüşpala, halkın saç, sakal ve tırnak kesimine önem vermediğini, iç temizliğinin daha önemli sayıldığını vurgulamıştır. Toplumun misafirperver olduğunu, kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanında zor yaşam koşullarının bir sonucu olarak kindarlık ve kan gütmeye toplumda sıkça rastlandığını kaydetmiştir. Gelenek, görenek, şarkı, türkü ve oyunların Orta Anadolu köylerindekiyle neredeyse aynı olduğunu bildirmektedir.

Bölgedeki evler yamaçlar oyularak taştan yapılmaktaydı. Emniyetsizlik yüzünden pencereler bina damına yakın bulunmaktaydı. Pencerelerde bir silahın namlusunun dışarı çıkacağı mazgallar vardı. Evlerin içi ışık görmüyor ve helası bulunmuyordu. Evler sıhhatli bir yaşam için uygun değildi. Hayvan ahırları evin yanında ya da altında bulunmaktaydı. Bazı yerlerde evin bir odasında hayvanlar bir odasında ise insanlar yaşamaktaydı. Esasen Gümüşpala'nın burada verdiği bilgileri Tunceli'ye özgü bir durum olarak değerlendirmem gerekir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin birçok yerinde yerleşim tarzının genellikle bu şekilde olduğu bilinmektedir.⁴¹

Arazinin sarp oluşu büyük köylerin kurulmasına engel teşkil etmiştir. Bundan dolayı 10, 20, 30 evi bir yere toplayan köy sayısı azdır. 8 kazada 700 küsur köy bulunmaktaydı. Bunların çoğu mezralardaki "komlar" idi. Bunun yanında Gümüşpala, arazisi tarıma müsait olan Çemişkezek ve Pertek'teki halkın sosyal durumunun çok daha iyi olduğunu bildirerek buralardaki yaşam tarzının farklılığını dile getirmektedir.

Tunceli Vilayeti'nde ziraata müsait arazi çok az idi. Az olan ekilebilir arazinin büyük kısmının ağaların elinde bulunması halkı geçim sıkıntısına sokmuştur. Halkın çoğu, özellikle çocuklar yarı çıplak halde yaşamaktaydı. Gümüşpala, geçimini sağlayamayan halkın maden ve yol yapımı işlerinde çalışmak zorunda kaldığını bildirmektedir. Burada dikkat çeken nokta; halkın bölgeden ayrıлып maden ve yol yapımı gibi farklı geçim kaynaklarına yöneldiğinin ifade edilmesidir. Genel söylemde halkın izole bir yaşam sürdürdüğü, tarımın yok denecek kadar az yapıldığı, hayvancılık ve yağma ile geçinildiği, bölge halkının medeni üretim ve çalışma biçimlerini bilmediği şeklindedir. Oysa maden ve yol yapımı gibi işlerde çalışmak için farklı bölgelere gidip, diğer topluluklarla etkileşime geçme zorunluluğu vardır. Ücret karşılığında çalışan maden işçileri arasında hatırı sayılır Dersimli bulunmaktaydı. Buna en iyi örnek Balya madenleridir.⁴² Gümüşpala, 1936-1937 yıllarında yol, demiryolu ve köprü inşaatlarında bölge halkından 1.500 kişinin çalıştığını kaydetmektedir. Yol yapımı Tunceli'nin islah edilmesinde en önemli araç olarak görülmekteydi.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında hem asayişin sağlanamaması hem de geniş yolların bulunmamasından dolayı askeri nakliyat Dersim üzerinden yapılamamıştı. Nakliyatın, Dersim'in çevresinin dolaşarak yapılması birkaç kat zaman ve emek kaybına sebep oluyordu. Bu durum Kafkas Cephesi'ndeki Osmanlı Ordu'sunu zor durumda bırakmıştı.⁴³ Tunceli Kanunu yürürlüğe girer girmez en çok ehemmiyet verilen işlerden birisi yol yapımı oldu.

Yolların yapılmasıyla bölgede iktisadi hayat canlanacaktı. 4. Umumi Müfettişi Abdullah Alpdoğan, seyyar satıcıların elbise ve diğer malzemeleri köylüye üç-dört katı fiyattan satıp,

41 Rüknettin Fethi Olcaytuğ, *Doğu Köylerinde Tetkikler*, Çığır Kitabevi, İstanbul, 1938, s. 56-59.

42 Nuri Dersimi Mütareke Döneminde 1.500 İngiliz tüfeği satın alarak Balya Madeni'ne götürmüştü, buradaki 1.200 maden amelesini silahlandırmıştır. Maden işçilerinin başında Dersimli Kureyşan aşiretinden Kürt milliyetçisi Süleyman Çavuş bulunmaktaydı. İşçilerin tamamına yakını Dersimliydi. Bkz. Dersimi, *a.g.e.* s. 107.

43 Ahmet Hulki Saral, "Askerlik Bakımından Tunceli Hakkında Bir Etüt", *Askeri Mecmuası*, 1 Birincikanun 1937, Sayı: 107, s. 766-769.

köylünün elindeki yağ ve peyniri çok düşük fiyata aldığını ifade etmektedir. Alpdoğan'a göre seyyar satıcıların köylünün ayağına kadar gidip ihtiyaç duyduğu maddeleri sağlaması halkın kasabalara inmesini önlüyordu. Alpdoğan, Demenanlıların 15-16 seneden beri kasabaya inmediklerini, bunları kasabaya alıstırdığından bahsetmektedir. Kasabalara inen köylü elindeki yağ ve peyniri daha yüksek fiyata satarken, ihtiyaç duyduğu elbiseyi çok daha ucuz fiyata almaya başlamıştı. Bundan dolayı 4. Umumi Müfettişlik bölgesinde seyyar satıcılık yasaklanmıştı.⁴⁴

Rapor Tunceli Vilayeti'nin coğrafi durumu hakkında bilgiler verilerek sonlandırılmıştır. Burada vilayetin sınırları, bölgede bulunan dağ ve akarsular ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Sonuç

27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi'nden sonra Genel Kurmay Başkanı ve 1961 yılında Adalet Partisi'ni kurarak İzmir milletvekili olan Ragıp Gümüşpala, 1936-1938 yılları arasında Tunceli'de istihbarat subayı olarak görev yaptı. 1937-1938 askeri harekâtlarına katıldı. Burada ağır yaralanarak bir süre asilere esir düştü. Ragıp Gümüşpala bu yıllarda "*Tunceli Vilayeti'nin 1936 Senesi Şubat'ından 1937 Senesi Kanunievveli Nihayetine Kadar 1936 ve 1937 Senelerine Ait İki Senelik Umumi Ahvali Raporudur.*" isimli gözlemlerini hazırladı. Burada; ırk, dil, din-mezhep, adet-görenek, emlak-iskân ve halkın geçim kaynakları üzerine analizler yapılmıştır.

Tunceli halkını inceleyen Gümüşpala, çeşitli tezler ileri sürmüştür. Üzerinde durduğu başlıca konulardan birisi Tunceli halkının Türk ırkından olduğudur. Somut deliller sunularak ileri sürülen bu tezler oldukça gerçekçidir.

Derin bir tarih ve antropoloji bilgisine sahip olduğu anlaşılan Gümüşpala, Tunceli halkının sosyal hayatı üzerindeki gözlemleri etkileyicidir. Ona göre arazinin darlığı, geçimin zor oluşu, kış mevsiminin uzun olması gibi sebepler halkı bir didişmeye sevk etmiştir. Bunlara ilaveten müftü ve hocaların Sünni, seyit ve dedelerin de Alevi halk üzerindeki olumsuz propagandaları iki mezhep mensuplarını bir birine düşman etmiştir. Aleviler, bir Ermeni'yi Sünni Türk'e tercih ederken Sünniler de Alevileri ancak Hıristiyan olduktan sonra Sünni mezhebine kabul ediyorlardı. Dersim Alevileri, hükümet memurlarını ve Sünnileri Türk ve Yezid diye anmaktaydı. Bu kelimeler Aleviler arasında "*gâvur*" manasındaydı.

Gümüşpala, Dersim meselesinin kökeninin mezhepsel olduğunu düşünmektedir. Alevi-Sünni ayrışmasının köklü olduğu, bunun Osmanlı Devleti'nde uygulanan mezhep temelli yönetim anlayışından ileri geldiğini, Alevilerin kendilerini dışlanmış hissettiklerini vurgulayarak devlete güven duymamalarının asıl nedeninin mezhep farklılığı olduğunu ileri sürmüştür.

Gümüşpala, Tunceli halkının Cengiz Han'ın istilasından kaçan Horasan Türkleri olduğuna inanmaktadır. Köy, aşiret, yer ve şahıs isimlerinin Türkçe adlarla anılması, cümle yapısının Türkçe söz dizilimine uygunluğu, mezar taşlarının eski Türk adetlerinden olan koçbaşı heykellerden yapılması, türkü, ezgi ve şarkıların Orta Anadolu'da yaşayan Türklerle aynı oluşunu bu teze kanıt olarak göstermektedir. Bölgede konuşulan dilin Türkçeden farklı oluşunu Dersimlilerin Horasan'dan Anadolu'ya geçerken Farslardan ve Zaza Türklerinden kaçırdıkları kızların çocuklarına anne oluşlarına ve annelerinin çocuklarına Farsça ve Zazacayı öğretmelerine bağlamıştır. Esasen Dersim aşiretlerinin Horasan'dan geldiklerinin

44 *Umûmi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936*, s.133-134.

nesilden nesile aktarıldığını bildiren başka yazarlar da bulunmakla birlikte Horasan'dan gelen aşiretlerin Türk değil Kürt oldukları ileri sürülmüştür.

Gümüşpala, Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasındaki kanlı mücadelenin Alevi-Sünni çatışmasında önemli bir dönüm noktası olduğuna işaret etmektedir. Yavuz Sultan Selim'in savaşı kazanıp Alevilerin üzerine yürümesi, Anadolu Alevilerinin mezheplerini gizlemek durumunda bırakmıştı. Alevilerin Yezid ve ahfadına duyduğu nefret Yavuz Sultan Selim'in dehşeti karşısında bütün Türkleri kapsayacak bir mahiyet aldı. Sünni Türklere duyulan bu nefretin baş mimarları ise seyit ve dedelerdi. Bu mezhep çatışması sonucunda Sünnilere Türk, Alevilere ise Kürt denilmeye başlandı. Aslen Türk olan Tunceli halkına Aleviliğinden dolayı Kürtlük isnat edildi.

Gümüşpala'nın dikkat çektiği diğer bir nokta da Ermenilerin bölge halkını Ermenileştirmek için giriştikleri gayret olmuştur. Ermeniler, Alevilerin kutsal saydığı yerlerin yakınlarına ibadethaneler açarak Aleviliğe tesir etmeye çalışmışlardır. Ermenilerin, Alevi toplumu üzerinde etkinliklerini artırmak için uyguladıkları diğer bir metot da çocuğu yaşamayan ailelere Ermeni ismi verildiği takdirde çocuğun hayatta kalacağı telkinydi. Bu telkin neticesinde birçok Dersimliye, Ermeni ismi verilmişti. Gümüşpala Halkevlerinde verdiği konferanslarda bu yanlış düşünceyi değiştirmek için çaba göstermiştir.

Gümüşpala'nın dikkat çektiği bu konunun oldukça eski bir geçmişi olduğu bilinmektedir. Protestan misyonerleri, 1850'li yıllardan itibaren Osmanlı toplumundan dışlanmış olan Kızılbaş toplumunu hedef almış, birçok Dersimli Alevi'yi Hıristiyanlaştırmışlardır. Bunun yanında Dersim Kızılbaşları vergi ve askerlik gibi yükümlülüklerden kurtulmayı başararak ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardı. Bu ayrıcalıklı konumdan dolayı birçok Ermeni, kendisini Kızılbaş gibi tanıttı. Bölgedeki misyoner faaliyetlerine karşı Sultan II. Abdülhamit Dersim aşiretlerini kazanmaya çalıştı.

Türkiye'yi sömürgeleştirmek isteyen emperyalist devletler hem Birinci Dünya hem de Kurtuluş Savaşı yıllarında Alevi-Sünni çatışmasını körükleyerek bundan faydalanmak istemişlerdir. Kızılbaş ve Kürtlerin Ermeni soyundan geldiklerinin propagandası yapılarak millî birlik parçalanmaya çalışılıyordu. Ayrıca 1937 isyanında Hatay meselesinden dolayı Fransa'nın bölge halkını kışkırttığı bilinmektedir.

Raporda 1937 yılında yaşanmış Seyit Rıza İsyanı ve isyana karşı gerçekleştirilen askeri harekât hakkında bilgilerin verilmeyişi raporun başlıca eksik kalan noktasıdır. Ayrıca Dersimlilerin genellikle izole bir yaşam sürdürdüğü, geçim sıkıntısından yağmaya yöneldiği vurgulanmaktadır. Oysa Batı Anadolu madenlerinde çalışan hatırı sayılır Dersimlinin bulunduğu, bu tarz bir çalışma ilişkisine girmiş olan topluluğun izole yaşamından bahsedilemeyeceği üzerinde hiç durulmamıştır. Bu konuya açıklama getirilmemesi ileri sürülen fikirleri eksik bırakmıştır.

Sonuç olarak Tunceli halkını tanımak amacıyla hazırlanan bu rapor Alevi-Sünni çatışmasına dikkat çekip bu çatışmanın tarihi amilleri üzerinde çıkarımlarda bulunmuştur. Rapor, birçok yönüyle kendisinden önce hazırlanan raporlara benzerlik göstermektedir. Bunun yanında önemli farklılıkların olduğu da göze çarpmaktadır. Cumhuriyet rejiminin laiklik ilkesini benimseyerek devlet yönetiminde din ve mezhebi temel almayı Gümüşpala'nın raporunda kendini göstermiştir. Osmanlı döneminde bir çare olarak düşünülen bölgeye Nakşibendî tekkelerinin açılarak halkın Sünnileştirilmesi gibi bir çözüm önerilmemiş, bölge halkı Alevi mezhebiyle kabul görmüştür. Gümüşpala, raporunda

devlet nüfuz ve otoritesinin ancak ağa ve seyitlerin nüfuzlarının kırılması ve halka yeni geçim kaynaklarının sağlanarak gerçekleştirileceğini savunmaktadır.

Metin Transkripsiyonu;

“Tunceli Vilayeti'nin 1936 Senesi Şubat'ından 1937 Senesi Kanunievveli Nihayetine Kadar 1936 ve 1937 Senelerine Ait İki Senelik Umumi Ahvali Raporudur.”

Tunceli Vilayeti'nin teşkiline esas olan keyfiyet Tunceli bölgesi ile muhitindeki vilayetlerin kalkınması esasını istikmal [tamamlama] ederek bu mıntıkaı diğer vilayetler mertebesine ulaştırarak ve Tunceli halkının refah ve saadetini temin etmek merkezinde olduğundan bu esası kuvveden fiile çıkarmak için Tunceli Teşkilatı Kanunu tatbik ve icra mevkiine konmuştur.

Binaanaleyh [bunun üzerine] 1936 senesi Şubat mahının 1'inci günü halen vilayet merkezi ittihaz olunan Elaziz'e gelerek şubat nihayetine doğru peyderpey gelen müdür ve memurlar mart mahının ortasına doğru toplanmışlar ve adliye teşkilatı da Martın 16'inci günü ikmal edilmiş, bir taraftan da tali memur ve kâtiplerin tayinleri yapılmış ve 1936 Mart mahının ortasından itibaren idare makinesi işletilmeye başlanmıştır. Bu arada Şubatın 19'uncu günü 1'inci defa olarak umumi meclisi toplayarak sene-i maliyenin nihayetine kadar tatbik edilmek üzere dört aylık bütçe tanzim ve tasdik edilmiştir. Ancak gerek mezkûr dört aylık bütçe ve gerek bundan sonra ve 1936 Mayıs mahı sonlarında umumi meclisin yapılan senelik içtimada tanzim edilen bir senelik bütçe muhteviyatı ile 1937 senesi Nisan mahı iptidasında umumi meclisin yapılan 2'inci toplantısında tanzim edilen 2'inci bütçe muhteviyatı Tunceli bölgesinin bayındırlığını refahını temin edecek sermayeyi gösterememekte olduğundan istenilen yüksek gayeye erişmek için devlet bütçesinden esirgenmeyen yüksek yardımlarla yol, köprü, hükümet konakları, mektepler, kırsallar, hapisane ve karakol binaları ve kazalarda memur ve zabıt evleri halkın araziye olan ihtiyaçları ve ormanların sahası ve keyfiyeti ve maden bulunan yerler ve Tunceli bölgesinin ihtiyacı olan çavuş muallimler ve sıhhat memur ve müesseseleri ve tabii kuvvetlerden elektrik istihsalı ile bölgenin tenveri ve hayvanların evsafının tetkiki ile ıslah ve teksirleri çareleri ve boş arazinin muhtaç olan Tunceli çiftçilerine tevzii ve yeniden birkaç nahiye ile kaza teşkili ve fidanlık ihdası ve saire gibi işlerin ve inşaatın vücuda getirilmesi hakkında ittihaz olunan kararlar dairesinde gerekli esaslar tespit edilerek bir taraftan sıra ile lüzumlu olan bu işlere tahammül edilmiş ve bölgenin de her cihetten tetkikatına girişilmiştir.

Bu iki sene zarfında tatbik ve icra sahasına konulan işler ayrı ayrı kısmı mahsuslarında gösterilmiştir.

Ancak bu kadroda bahse mevzu olan hususlarla beraber dirlik ve düzenlik işlerini arz ve tafsillerden evvel asırlarca mühmel [ihmal edilen] bir halde bırakılmış olan Tunceli bölgesinde görülen topluluğun sosyal hayatı hakkında yapılan tetkikat ve tahkikat neticelerinden bahsetmeyi faydalı buluyorum.

Tabii vaziyeti itibariyle hemen daha ziyade yalçın ve derin ve yüksek dağlarla derin uçurumları ihtiva eden Tunceli bölgesinde yaşayan insanlar arazinin vaziyet ve tabiatına uyarak kom denilen bir takım izbe meskenlerde adeta münferid bir hayat yaşamaya mecbur kalmış sert ve haşin tabiatlı oldukları gibi nice tarihi ve dini ve mezhebi hadisat ve tesiratın sevkiyle de hodbin [bencil] olmuşlardır. Alelhusûs [özellikle] burada arazinin darlığı ve kış mevsiminin uzun bir müddet devam etmesi maişet darlığını da icap ettirmiş olduğundan

burada yaşayanlar, yaşamayı ancak bir didişme ve mücadeleden ibaret sanmışlardır. Bu itibarla burada nefsi düşünce, melekelerin en başında yer tutan bir haldedir.

Bir soydan ve bir boydan olan bu halkın birçok aşiret denilen oymaklara ayrılmış olması ve bunların aralarında hüküm süren husumet hep nefsi düşünmek mecburiyetinin meydana getirdiği neticelerdir.

Coğrafi vaziyet ve tabii teşkilatın tesiratına inzımmam eden din ve mezhep telkinleri ise yüz binleri aşan bu halkın şimdiye kadar Aleviliğin tezlil [horlanma] edilmiş olmasından dolayı hükümet memurları ile ve Sünni halk ile arada derin bir uçurum açmıştır. Şimdiye kadar müftülerin ve hocaların karşılıklı olarak cahil seyyidlerin ve dedelerin yarattığı husumet bu iftirak [ayrılma] uçurumunu daima derinleştirmiştir. Bu yüzden bu diyarda bir Ermeni bir Türk'e tercih edildiği gibi bir Alevi de evvela Hıristiyan olmaksızın Müslümanlığa kabul edilmemişti. Asırların güçleştirdiği bu fena zihniyeti ortadan kaldırmaya çalışmak önemli bir iştir.

Binaenaleyh Tunceli halkının ırk, lisan, ve mezhep ve anane ve ahlaklarından ve halet-i ruhiyelerinden ve geçinme ve iştigal tarzlarından muhtasaran sıra ile bahsediyorum.

TUNCELİ HALKININ İÇTİMÂİ DURUMU

1-Tunceli Halkının İrki, 2- Dilleri 3- Din ve Mezhepleri 4- Anane-Adet-Görenek ve Ahlakları 5-Emakin ve İskân Keyfiyeti 6- Halkın Geçinme ve İştigal Tarzları

1-Tunceli Halkının İrki:

Tunceli halkının Türk ırk ve soyundan olduğu kuvvetli ve esaslı delillerle sabittir. Ancak pek çok amil ve etkilerin tesiri altında halen ahlak ve tabiatlarında görülen ilmi olmayan görünüş kanaatleri ile bu havalı hakkında hüküm vermek doğru olamaz. Bu halkın ahval-i ruhiyesi hakkında hüküm verebilmek için bu havalı halkının asırlardan beri içinde yaşadığı şartları göz önüne getirmek lazımdır. Tunceli halkı Cengiz istilasının uyandırdığı dehşet ve heybetten korkarak anavatanları olan Horasan'ı terk ederek garba doğru hicret eden Türklerin nesilleri oldukları halen büyüklerinin tevarüs [veraset] edip itiraf ettikleri ve yaydıkları bilgilerle de anlaşılmalıdır. Bu halkın ilk önce Horasan'dan Harput ve Malatya taraflarına geldikleri ve buralarda Ermeniler ve diğer Zaza Türkleri ve Türkmenlerle mütemadi [aralıksız] mücadeleler yaptıktan sonra ortaçağın dirlik ve düzeninin en bozuk günlerinde Dersim dağlarına çekilmiş oldukları ve garptan şarka doğru Munzur dağları silsilesini ve cenuptan yine Dersim dağları etrafını takiben ilerleyerek Pülümür'den Kığı kazasına kadar yayıldıkları anlaşılmalıdır. Bu hakikati Tunceli bölgesinde Türk'ün eski ve asıl tarihine esas olacak köy, aşiret, adları ile mezar taşları ve sair Türk eserleri ve dağ, dere ve su isimleri ile halkın ırk adet, lisan noktalarından gösterdikleri bariz esasları üzerinde mahallen yapılan tetkiklerin verdiği neticeler dahi teyit etmektedir. Ancak Sünnilik ve Şiilik telakkisi yüzünden kendilerinin Türk'ten gayrı bir unsur halinde tanıttırıldıkları anlaşılmalıdır. Hâlbuki Şeyh Hasanlılara mensup halkın Ovacık'ta Çılan Deresi üzerine yazılmış bir tarihleri olduğu ve burada asıllarının Horasan'dan ne suretle ve nasıl geldikleri tasvir edilmekte olduğu da öğrenilmiştir. Bu halkın Horasan taraflarından bu havalıye akınları sırasında güzergâhlarına tesadüf eden Farslardan ve komşuları bulunan Zaza Türklerinden kaçırdıkları kızları da çocuklarına ana etmişler ve bu suretle çocuklar kısmen anadili olan Farsça ile baba dili olan Orta Asya Türkçesinin birbirine ihtilatından [karışım] hâsil olmuş karışık ve bozuk bir dağlı Türkçesini söylemeye alışmışlardır ki bu dil Azerbaycan ve Horasan lehçesine yakındır. Evvelce Selçuk Türklerinin Fars edebiyatını

kullanmış olmalarının da bu hususta bir saik olduğu şüphesiz bulunmuştur. Arap edebiyatını kullanan Türkler bu dile sonradan Kürtçe adını vermişlerdir. Hakikatte bu dil dağlı Türk dilidir.

Bu halkın daha eskiden Türklerin yaşadığı Dersim dağlarına yerleşerek aşiri ve hususi bir hayat yaşamış olmalarının diğer müessir bir amili de Şah İsmail Safevi ile Yavuz Selim'in mezhep muharebeleri olduğuna şüphe yoktur. Yavuz Selim Alevi ve Şah İsmail'in Sünni'dir diye taziyik ettiği halk kitlesi böyle iki öldürücü ateş arasında kalınca kurtuluş çaresini o zamanki orduların kolay kolay manevra yapamayacağı derin uçurumlarla ayrılmış sarp dağlara çekilmekte bulunmuş oldukları bugün mevcut olan köylerin, nahiyelerin, kazaların, o zamana göre hep müdafaası kolay ve mütaarızlara çok ziyat ve zahmet verecek yerlerde kurulmuş olmasıyla da anlaşılmaktadır. Binaenaleyh bunca tarihi hadisin sevkiyle bu havalide yerleşen halkın Türk ırkından olduklarına delalet eden müddeayı [iddia edilen] bazı esaslı misaller ile tebarüz ettirmekte muvafık görülmüştür. Bu cümleden olarak aşiret isimlerinden (Lâçin)⁴⁵ Türkçe bir addır. Bu isimde bir Türk adamı Mısır'da hükümdarlık ettiği Türk büyükleri adlı kitapta yazılıdır. Ve yine aşiret isimlerinden Karaballı, Ferhat, Givallı, Koçkiri (Koç Girili) Kırganlı (Kırhanlı), Abbas, Kalan, Buzukanlı (Bozoklar), Keçe (Keçeli) Birmanlı, Bal, Aşiranlı (Aşirler), Damanlı, (Dumanan=Toman, Taman, Daman, Dumanlar) Perihan, Beyituşağı, (Beye mensup) Arslan, Koç, Mansur, Karsan, (Horasan) Kemanlı, Karsıkanlı, (Horasanlı), Sür, Haydar, Şeyh Mehmed, Çarıklı, Yusufanlı, (Yusuflar) İzollu, Caferli, Beyhanlı, Kısmullu (Kişmirli), Beritanlı, Balabanlı, Derviş Cemal, Sarı Saltık, Şadilli, Karabaş, Kureşan (Korşan) Pirsultan, Şükran, Abdalan, Girban, Arıllı, Alan (Allar) Canbeyli, Şakak, Alhanlı, Badil, Mala, Şadak, Azatma, Al Hasan, Boluan (Bolular) bu isimlerin hepsi Türkçe kelimelerdir.

Ve insan isimlerini de tetkik edecek olursak bunların da tamamen Türkçe oldukları görülür. Mesela Han, Paşu, Demir, Can, Dursun, Ulaş, Sayıcan, Yenihan, Menkü- Düzgün, Saru, Ateş, Yaşa, Bozağa gibi daha pek çok sayılabilen bu erkek isimleri ile Gülperi, Güldalı, Güleser, Güllü, Gülbastık, Gülşen, Akgül, Fidan, Çiçek, Telli, Perihan, Bacı, Hanım, Hatun, Civan gibi mevcut olan kadın isimleri ve Karacakale, Heldağı, Çağalan, Bağır Paşa, Bağır Baba Acielma gibi dağ isimleri; Tarhana Çukuru Arpa Çukuru, Ulus Yolu, Ulus Yaylası gibi arazi isimleri; Zimak, Hacılı, Rabat, Ağaşenliği, Çirik, Üçdam, Nohutlu, Karagöl, Yardakçı, Dereköy, Almalı, Yarbaşı, Kalaycı, Karayazı, Kavaktepe, Kızılkale, Karasakal, Uzuntarla, Karımız, Ağveren, Bulanık, Tavuklar, Karataş, Beşpınar, Karaoğlan, Kızıtaş, Derebaşı, Soğukpınar, Kaledibi, Sağman, Dereli, Yeniköy, Karapınar, Kızılık, Göktepe, Demirci, Biçer, Tatuşağı, Büyükköy, Eğripınar, Gözeler, Köseler, Değirmendere, Karataş, Koçyeri, Dikenli, Kavaklı, Germili, Keçici, Ballica gibi köy isimleri bu halkın asıllarının Türk olduklarını ispata değer birer anıttırlar.

Tunceli bölgesinde yaşayan insanlar Türkçe söyledikleri ve eski halkı Türk dili ile şarkıları ve destanları olduğu gibi Kürtçe denilen dil lehçesi de konuşurlar. Kürtçe konuşmalarının sebebi yukarıda işaret olunduğu gibi bu halkın Horasan taraflarından Tunceli bölgesine akınları sırasında güzergâhlarına tesadüf eden Farslardan ve komşuları bulunan Zaza Türklerinden kaçırdıkları kızları çocuklarına anadili yaptıklarından dolayıdır. Dağ Türkçesi denilen bu dile Kürtçe adı verilmiştir.

Bununla beraber Osmanlı devrinde din ve mezhep akidelerine verilen en şuursuz önem dolayısıyla güdülen Sünnilik ve Şiilik gayreti yüzünden Sünnilere Türk ve Şiilere

45 Memlük sultanı (1296-1299). Bkz. Asri Çubukçu, Lâçin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, s. 39-40.

Kürt denilmiştir. Bu da ikinci bir yanlış telakki olmuştur. Bu yanlış telakkinin mahsulü olarak Tunceli halkına Şii oldukları için Kürtlük isnat edilmiştir ki ilmi ve fenni hiçbir esasa dayanmayan ve ancak taassup içinde şuursuz bocalayan mazinin cahil mutaassıplarının uydurduğu manasız ve Türk camiasını yıkan bir telakkidir. İş bu durum karşısında mazinin köhne telakkilerine ve yanlış isnatlarına kapılarak aradaki sevgiyi soğutacak kötü kanaatlerin sökülüp atılmasına çalışılmaktadır.

2-Dil Umumi Lisan

Tunceli bölgesinde konuşulan dil lehçe itibariyle Kürtçeye benzeyen dağ Türkçesidir. Müslüman Türkler arasında yayılan Alevi mezhebi kendisine Şah İsmail Safevi gibi kuvvetli bir müdafii bulmuş ve her türlü çareye başvurarak Sünni olan Osmanlı hükümetine din siyaseti ile galip gelmek isteyen Şah İsmail bütün kuvvetini Alevi mezhebini, kılıcı ile yenemediği Osmanlılara karşı bir silah olarak kullanmış ve bu mezhebin daha kolay olan umdeleri esasen cahil olan halk kitlesi arasında yayılmıştır. Arap dininden sonra Türkler arasına yapılan ve yeni bir din gibi intişar eden bu yeni Türk dini bütün İran'a da esasen kol budak salmış olduğundan İranilerle bu din salikleri arasında tabii bir yakınlık hâsıl olmuş ve binnetice İranlıların dili bu Türk oymakları üzerinde Arapçanın Osmanlıcaya yaptığı tesire benzer bir tesirle şimdi Kürtçe dediğimiz ve esas kaynakları ve kökleri eski Türkçeye dayanan dilin tesisine saik olmuştur. Bu suretle bir yandan İran diğer taraftan Osmanlıca dilleri taht-ı tesirinde Türkçe, İranca ve Arapça ile karışık olan bu yeni dil sonraları cahil bilgisiz zihinlerde yeni bir millet yaratacak kadar bariz farklar vücuda getirmiştir. Tunceli bölgesinde kullanılan kelimelerin hemen yüzde yetmiş beşi Türkçedir. Mütebakisi Farisi ve cüz'i bir kısmı da Arapçadır.

Şurası da inkâr edilemez bir hakikattir ki, iklimin ve coğrafi vaziyetin de dil üzerinde büyük tesiri vardır. Bilhassa baştanbaşa dağlık olan ve güçlkle geçilebilecek uçurumlar ile ayrılmış arazi parçalarında teşekkül eden köyler *Mezra denilen köy parçalarının bir araya gelmelerinden müteşekkildirler. Bir mezradan diğerine gitmek uzun zamanlara mâl ve birçok yorgunluklara sebep olduğu için, halkın birbirine olan temas ve muhabereleri uzaktan uzağa bağirmekle temin edilir.*

Bilfarz karşıdaki tepede oturan Memed'i çağirmek için Memed kelimesini bağirarak söylemek kâfi gelmez, çünkü son hece hafiftir ve bağirmekle karşıki tepeye kadar isal edilemez. Onun için son heceyi kalınlaştıracak bir "O" ilave ederek "Memo" şeklinde telaffuz etmek lâzımdır. Meselâ karşıki tepede harman yapmakta olan bir arkadaşına havanın dumanlandığını ve yağmurun yağacağını bildirmek isteyen bir köylü bu sesi karşıki tepeye yetiştirmek için icap eden kelimelerin nihayetini "O" lafzı ile kalınlaştırarak "Hava dumano seli verano" diye bağirır. Bunun da manası hava dumanlanıyor, yağmur manasına olan selin vardığını bildirmektedir.

Şu halde buradaki tetkikimizde kelimelerin çağırma ve muhabere şekillerine göre göstermiş olduğu tahavvülâtı da tetkik etmemiz ve nazarı itibara almamız lazımdır. Çağırma şekillerine göre kulakta yer eden ve o şekilde ezberlenen kelimeler küçük bir dikkatle fark edilebilir.

Demek oluyor ki bu şekle giren Türkçe adeta bir "Dağ Türkçesi" demektir. Ve bu Türkçede birçok kelimelerin sonuna böyle bir "O" getirmek artık âdet olmuş gibi bir şeydir.

Bu takdirde gerek Arapçanın ve gerek Farisinin ve gerekse iklimin tesiri altında kalan Türkçede hiç unutulmayan ve yalnız Türkçeye has olan bir kaide vardır ki o da cümle teşkilindeki hususiyettir.

Bütün bu tarihi sebeplerin tesiri altında bu kadar yabancı kelimelerin girmesine rağmen Türk seciyesi gerek ahlak ve gerekse âdetlerinde olduğu gibi, dillerindeki Türklüğü de eşsiz bir kıskançlık ve metanetle muhafaza etmişlerdir.

Türkçede cümle teşekkülünde kaide failin evvel fiilin sonra gelmesidir. Bu Türk hususiyeti buradaki Dağ Türkçesinde de caridir. Bir misalle izah edelim. "Gül bacı süt döşeno" manası Gül bacı süt sağıyor demektir. Buradaki döşeno kelimesi devşirmekten sağmak mukabilidir.

Bu cümlede görülüyor ki fail olan "Gül bacı" fiil olan "döşeno"dan önce gelmiştir. Keza "Doman yazı yazmışkeno" cümlesinde mana "çocuk yazı yazıyor"dur. Yukarıda zikrettiğimiz kaide aynen burada da caridir. Buradaki çocuk manasına olan "Doman" kelimesi! Doğ-man! parçalarından teşekkül etmiş olduğu calibi dikkattir.⁴⁶

Keza "Peynir sütten virazeno". Manası "peynir sütten yapılır" demek olup bu misalde de yine fail evvel, fiil sonra gelmiştir. Yukarıda işaret olunduğu üzere dil ve menşe tetkiklerinde bilhassa soyadları ile isimi hasların ve mühim mevkii isimleri ile dil de en çok kullanılan kelimelerin tetkiki bizi hakikate yaklaştırmak için esaslı birer mevzudurlar. Buradaki süt misali çobanlıkla yaşayan bu halkın en yakın alakadar olduğu ve değiştirmesine imkân bulamadığı bir isimdir.

Gerek nüfus kütükleri ve gerek tapu kayıtları baştan aşağıya en eski ve en güzel Türk isimleri ile dolu iken buralara tarihin kayıt etmediği bir isimle yeni bir millet yaratmak cidden acınacak bir haldir.

Dini ile adetleri ile en eski safiyetini muhafaza eden Türk kültürü bugün buralarda yaşamakta olan Şaman dininin hatıralarını bile yüksek dağ başlarındaki egilge isimlerinde hala yaşatmaktadırlar.

Şaman demek olan (Şamu) Şaman dini demek olan Şamo dini eğilgelere hala ad olmaktadır. Ovacık kazası taraflarındaki Şamuşağı aşireti hakikatte "Şamuuşağı" şeklinde olarak bu iddiayı teyit edebilir.

3-Din ve Mezhepleri

İslamiyet'i kabul etmeden evvel totemizm ve Şamanizm mezheplerine salık bulunmuş olan Türkler bilahare Hazreti Ömer'in Arabistan çöllerinden alıp da Anadolu ve Orta Asya kıyılarına kadar İslamiyet'i getirdiği zaman, doğruluk ve insanlık telkin eden bu dini esasen kendilerinde mevcut olan bu varlıktan ötürü çok takdir etmiş olmakla beraber, İslamlığın sıkı disiplini ve uzun formalitesinden dolayı bu dine pek kolay ısınamamışlar ve onun içindir ki hürriyet ve serbestiyet-i harekete daha çok yer veren eski dinlerine de kısmen sadık kalmışlardı. Daha sonraları imamların fikir mücadeleleri neticesinde İslamiyet'te zuhura gelen mezhep ayrılıkları esnasında Hazreti Ali ve taraftarlarını takdis ederek vaziyetten istifade etmek isteyen Alevi mezhebi, o zaman bu kitle arasında kolayca yer bularak süratle yayılmış ve sonraları Şah İsmail Safevi'nin Aleviliği tamim yolunda yapmış olduğu faaliyete karşı kılıcı ile karşı koyan Yavuz Selim'in katliamı, bu mezhep erbabına dehşet saçarken yegâne kurtuluş çaresini bu yeni mezheplerini gizlemekte bulmuş olan

46 *Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi 1936-1950*, s. 31-32.

Türkiye Alevileri o zamandan beridir ki birçok umdelerini hala o esrar perdesi arkasında saklamakta bulunmuşlardır. Yezid ve ahfadına karşı duyulan nefret Yavuz'un bu öldürücü dehşeti karşısında bütün Sünni Türklerde teşmil edilmiştir. Hatta o derece ki aynı lisanı konuştukları halde Sünni kalan kendi Türk kardeşlerini nefretle anar ve onlara "Yezidler" diye hakaret eden bu Alevi Türkleri kendilerine Kürt adını vermişler ve bu cihetle Türk kardeşlerinden ismen ayrılmışlar ve aralarında -seyyidler- denilen bir zümrenin daima telkinlerine tabi kalmışlardır. Bu seyyidler zümresi Aleviliği kabul eden bu kitlenin Türklüklerini unutturacak ve onları aynı dili konuşan Türklerden nefret ettirecek birçok propagandalar yapmışlar ve başka bir kültür vermek için çok uğraşmışlardır. Seyyidlerin bu işi yaparken yegâne düşünceleri bu ayrılıktan bilistifade kendilerine büyük mevki ve paylar çıkarmaktan ibaret olmuştur. Tunceli halkı arasında dolaşan fikirlere göre bu seyyidler peygamber sülalesine mensup mülga Kureyşan aşirettendirler.

Baba Mansurlu ve Pir Sultanlı aşiretleri de bu seyyidler zümresine mensuplardır ki bu aşiretler Türk'türler. Eşkıyalığın ve çapulculuğun hüküm sürdüğü zamanlarda mukaddes tanınan bu seyyidlerin her türlü menfaatleri mahfuz bulunur ve seyyidlerin menfaatine nakıs verecek adam seyyid tarafından afroz edilir ve adama kimse selam vermez ve dini ayinlere sokulmaz. Ve birçok meşru haklardan mahrum bırakılır idi.

Bugün Cumhuriyet hükümetinin takip ve temin ettiği rejim ve adalet ve Tunceli teşkilat ve salahiyetinin halka bahşettiği emniyet sayesinde seyyidler o eski otoritesini gün geçtikçe kaybetmektedirler. Bununla beraber din perdesi altında icra edilen bu fenalıklar yanında bir şey daha vardır ki Türk adetlerinin ve hatta eski putperestlik devirlerine ait bir takım ibadet şekillerinin mevcut oluşudur. Bugün Tunceli bölgesinde sabahleyin doğan güneşin ilk ışıklarına secde eden ve o ışıkların ilk vurduğu taşları öpen insan kitleleri pek çoktur.

Her aşiretin ecdatlarına olan hürmetlerini gösteren bir yatırları (ziyaret) vardır. Buraları ya bir ormandır veyahut çorak en yüksek bir dağ veyahut da büyük bir kayanın oyuğudur. Veya asır-dide ağaçlardır. Mukaddes addedilen bu yerlerde herhangi bir babanın ziyareti vardır. Bu ziyaret mevkilerinden bir yaprak bile koparılmaz. Hatta o derece ki bu ağaçlık ziyaret yerlerinden her ne sebeple olursa olsun bir dal koparılıp getirilecek olursa bunun karşısında yalan söylenemez. O dal parçası derin saygı ile öpülür ondan sonra o babanın kutsiyeti huzurunda vecd ile hakikat söylenir. Gerek bunlar ve gerek Anadolu yürüklerinde olduğu gibi kendilerince mukaddes addolunan uluların yüce dağlar başına gömülmesi her dağın büyük ulular himayesinde bulunduğu kanaat edilerek bunlardan kendileri için bir penah [kurtarıcı] aratması ve en büyük yeminlerin bu ziyaretlere yapılması bazı evliyaların muhafaza ettikleri zan olunan ağaçların mukaddes addolunarak ve muhafazasına itina edilerek altında kurbanlar kesilmesi ve 3-5-7 telli sazlarla seyyidlerin vecde gelerek kehanet ibrazına kalkışmaları gibi adetler; Türkün eski adet ve anelerinin bu güne kalan bakayalarıdır ki halen Tunceli bölgesinde görülmektedir. Eski Türk adetleri arasında görülen mezarlıklara koçbaşlı koyun heykelleri rezk ile koyunun iki tarafına her şahsın hayatta iken yaşayışını tasvir eden kabartma şekiller yapılması halen Tunceli'de caridir. Ölü cengâverse mezarında kılınç, at, tüfek kabartmaları görülür. Elele vermiş kadın ve erkek resimleri muradına ermediklerini, ibrik ve tepsi ise misafirperverliklerini gösterir birer işarettir.

Osmanlı imparatorluğunun günden güne yıkılmaya yüz tuttuğu devirlerde buralarda istiklal için çalışan Ermenilerin buraları Ermenileştirmek için yapmış oldukları her nevi propagandaların halk üzerinde bırakmış olduğu tesirleri de zikretmek lazımdır. Burada

yine eski Türk adetleri olarak çocukları yaşamayan kimseler eskiden kız çocuğu olursa adını "Yaşa" erkek olursa "Yaşar", "Dursun" "Duran", koyarlardı. İşte bundan istifade eden Ermeniler; hiç çocuğu olmayanlara veya çocukları yaşamayanlara Ermeni ismi konursa yaşar diye yapmış oldukları telkinlerde muvafık olmuşlar ve bu yüzden birçok cahillerin isimleri "Kirkor", "Artin", "Karabet"... ilh olmuştur. Yalnız bununla iktifa etmeyen Ermeniler bura halkının takdis ettiği yerlere birer kilisemsi bina yapmışlar ve oraya bir papaz tayin etmişler hatta daha ileri giderek bir salibin [haç] ortasına güya Hazreti Ali'nin parmağını koyarak parmağı öptürmek bahanesiyle salibi öptürmüşlerdir. Binnetice [sonuç olarak] bu mukaddes yerler Osmanlılar zamanında Ermenilerin de ziyaretgâhı olmuş ve her iki ırk da aynı yerde ibadet etmişlerdir.⁴⁷ Gerek devir ve teftiş seyahatlerimde gerek Halkevinde verdiğim konferanslarda bu hakikat kendilerine anlatılarak bütün bu isimler bertaraf edilmiştir.

Tebliğlerini izah yolunda böylece her vesileyle yapılan müspet telkinata karşı müzahir bir vaziyet aldıkları görülmemektedir.

Din bahsinde geçen birçok hadiseler mezhebi de alakadar eder. Tunceli halkı yüzde 95 derecede Caferi mezhebindedir. Bu mezhepte namaz ve abdest yoktur. Senede iki defa kutsal günleri vardır. En büyüğü Rumi ikincikanun ayının birinci gününden sonuncu gününe kadar devam eden Hızır orucu aşiretler arasında taksim edilmek şartıyla üç güne indirilmiş olup bu orucun tutulmasına çok itina ve dikkat ederler. Muharrem orucu 12 gündür. Bu günler için de tıraş olunmaz, yağlı yemek, et ve yumurta yemek memnudur. Yine bu müddet zarfında fazla su içilmez. Her orucu müteakip bayram yapılır. Ve kurbanlar kesilir. Ve her bayramda muhakkak dini ayın yapılır. Ve bu ayınlere kadınlı erkekli iştirak ederler. Seyyidler saz çalar deyişler ve mersiyele söylerler. Bu ayın şekilleri çok mahrem tutulur.

Bunlardan başka Rumi Martın birinci gününden dokuzuna kadar oruç tutanlar da vardır. Bu mezhep icabı olarak Sünnilere kız vermezler. İrani Alevilerde olduğu gibi aralarında nikah-ı muttea (muta) yoktur. Taaddütü zevcat [poligami] vardır.

Burada mezhep telakkiyatının tevliid ettiği husumetlerden de bahsetmeyi muvafık buluyorum.

Tunceli halkının en tehlikeli tahassüsü budur. Hükümet memurlarını ve Sünnileri Türk diye anmaktadırlar. Bu kelime eski gâvur mefhumuyla anlatılabilir. Yezid kelimesi bunun müradıdır. [eşanlımlı] Yüzünü bir Türk'e gösteren kadın dünya ve ahirette bu gûnahtan güç kurtulur. Türk'le cinsi münasebette bulunmak küfürdür. O kadına hiçbir aşiret yer vermez. Tarihi sebeplerin doğurduğu bu görüş bütün Alevilerde mevcuttur. Tunceli halkı bu hususta başta gelir. Şimdiye kadar devlete itimatsızlık gösterilmesi de bundan mütevellittir.

Bununla beraber Cumhuriyetimizin yüksek rejim ve prensipleri her tarafta olduğu gibi Tunceli bölgesinde de anbean tesirini göstermeye başlamış ve Tunceli teşkilatı ile emniyet ve asayiş ve ümran ve kültür ve ekonomi ve sağlık sahalarda yapılan işler bu tesirin bariz bir surette inkişafına bais olmakta bulunmuştur. İstitraden [yeri gelmişken] şurasını da arz ederim ki şimdiye kadar Tunceli bölgesinde seyyidlerin her türlü telkinatına rağmen pek cahil olan Alevi köyleri arasında Caferi mezhebi derin itikatlar ve bilgiye müstenit ameller sistemi tesis edememiş ve Tunceli Türkleri arasında sihri denilecek sistemler daha çok

⁴⁷ Benzer bilgiler 4. Genel Müfettiş, Abdullah Apdoğan tarafından da verilmiştir. Bkz. *Umumî Müfettişler Toplantı Tutanaqları-1936*, s.132.

muvafık olmuş görünmektedir. Seyyidlerin dini, sihri ve hukuki nüfuzları şimdiden sonra tamamıyla sönmeye başlamıştır.

4-Anane, Adet, Görenek ve Ahlakları

Mahalli ananeye göre seyyidlere herkes tarafından hürmet ve itibar gösterilir ve seyyidlerin lanetlediği bir kimseden herkes alakasını keser ve bu adam seyyidten tekrar itibarını alıncaya kadar hiçbir kimsenin muavenetine mazhar olamaz. Bu gün seyyidlerin bu itibarı bariz bir şekilde azalmıştır. Seyyidin uğradığı her köyde toplantılar yapılır. Bu toplantıda seyyid mahalin ruhani reisidir. Hükümetin nazarından saklı olarak onun etrafına kadın erkek karışık olarak otururlar. Seyyid bunlara dini öğütlerde bulunur. Sonra saz çalar. Hazreti Alin'in ve arkadaşlarının methiyelerini yapar. Bu toplantı esnasında Seyyid kürsü denilen bir yere oturur. Alekser bu kürsülerin kol dayanılan yerlerinin uçları dışarı doğru çıkık ve koçbaşı kıvrıktır. Bu koç kıvrıklığının mezarlardaki koçbaşı heykelleriyle alakası olduğu tahmin olunmaktadır. Meclislerde mezhebin 12 imamının temsili için 12 post konur. Bu mezhep tamamen sırlara bürünmüş olduğu için mecliste cereyan eden hadisatı öğrenmeye imkân yoktur.

Kara ağızlı tabir ettikleri Sünnilerin meclise agâh olmamaları için birçok yerlere nöbetçiler konur. Ve hiç kimse bu meclislerde cereyan eden halleri ifşa edebilmek cesaretini kendisinde bulamaz. Sırrı ifşa mucib-i idamdır. Nerede olursa öldürülür. Seyyid bu mecliste mezhebin esas kitabı olan ve mezhebin bütün kavaidini ihtiva eden "Buyruk" denilen kitap ahkâmına göre öğütler verir. 3-5-7 telli sazlarla ruhları ve hisleri tehyic [heyecana getirme] ederek güzel seslilerin iştirakıyla yanık ve içli Türkçe kasideler ve mersiyeler söylerler. Bu mersiyeler Türkçe bilmeyen halk arasında Arapça Kur'an tesirini verir. Bazen seslerin ve mersiyelerin verdiği cezbe ile Seyyid coşarak dizi üzerinde saz elinde olduğu halde odanın ortasında yan yan dolaşır ve bir an gelir saz durur, herkes durur. Seyyid o zaman içten gelen bir sesle hatiften [gaipten] haberler vermeye başlar. Herkes bunları can kulağı ile dinleyerek istikballeri hakkında bir şeyler beklerler. Tunceli halkının musahiplik, kıvraklık gibi adetleri de vardır. Köylünün içkiye iptilası ehemmiyetsizdir. Afyon, esrar hiç tanımadıkları şeylerdir.⁴⁸ Arazinin kifayetsizliği ve eskiden içtimai hakların gayri müsavi taksimi dolayısıyla eşkıyalık ve soygunculuk gibi fenalıkları fırsat buldukça irtikâptan geri kalmazlar.

Görenek: Göreneğin bu bölgede yaptığı kötülükler pek çoktur. Mesela yıkanmak lazım değildir. İç temizliği şarttır. Saç, sakal, tırnak uzayabildiği kadar uzar. Suyu kirletmemek için çamaşırların kirli kalması gereklidir.

Ahlak: Tunceli halkı misafirperverdirler. Senelerce misafir için saklanmış kahve ve sair malzemeleri bulunur. Yemezler yedirirler, yatmazlar yatırırılar.

Kindarlık ve intikamcılık da bizi ehemmiyetle düşündürecek tezahürler gösterirler. Hayat mücadelesinin icabı ve neticesi olan bu kötü zihniyet kardeşi kardeşe öldürtmektedir. Kan gütmeye burada bütün tezahürleriyle devam ediyor.

Türkü, ezgi ve şarkıları Orta Anadolu köylerinin aynıdır. Oyunları ve oyun besteleri hemen hiç farksızdır. Ellerindeki musiki aletleri saz, cura, bağlama dediğimiz Türk sazlarıdır.

Aile kurumu bütün teferruatıyla Türk ananelerinin aynıdır. Aleviliğe mahsus bazı adetler çıkarılırsa düğün törenleri Anadolu'da yapıldığı gibidir. Kadın, erkekle müsavidir. Erkek vazifelerinde müşterektir. Çok kere baş olmuştur.

48 Seyit Rıza'nın esrar içtiği bilinmektedir. Bkz. Uluğ, a.g.e., s. 43.

Riyakârlık: kuvvet karşısında tevessül edilen tabasbus [yalvarma] halinde görülür. Maksatlarına vusul için yalan söylemek, sureti haktan görünerek muhatabını aldatmak ve bu suretle fırsat kollayıp zebunküşlük [güçsüzlere merhamet etmeyen] etmek maalesef adet hükmündedir.

Tahripkârlık ve çapulculuk fırsat buldukça yapmaktan çekinmedikleri işlerdendir. Bilgisizlik halk kitlesini aşiret büyüklerinin elinde şuarsuz bir sürü menzilesine [derecede] düşürmüştür. Kabaca işaret olunan bu hususiyetler aynı zamanda devletin en büyük hedefini de aydınlatmış oluyor. Bilgisizliğin doğurduğu sathi melekeler ıslah edildiği zaman büyük maksat husûl bulmuş ve bu yurttaşlarımızın Türklüğü bütün tezahürleri ile meydana çıkmış olacaktır.

5-Emakin ve İskân Keyfiyetleri

Alelumum tarz-ı mimari ve inşaat: Gerek köy ve gerek kaza merkezlerinde mevcut olan evlerin içerisinde hiçbir tarz-ı mimariye tesadüf edilemez. Köylerdeki evler rastgele yapılmıştır. Bölgenin coğrafi vaziyeti itibariyle dağların yamaçlarındaki evler, dağa oyularak sokulmuş bir vaziyettedir. Yani en arka kısmı dağa yaslanmıştır. Diğer evler dört duvardan ibarettir. Ve bu duvarlar ekseriya taştan yapılmış olup umumiyetle toprak harçlıdır. Bu duvarların üzerine kavak ağaçları sıra ile dizilir. Ve bunların da üzerine küçük dallar konarak toprakla örtülür. Şimdiye kadar cari olan emniyetsizlik yüzünden evin pencereleri binanın damına yakın olup bir silah namlusunun çıkacağı mazgallar halindedir. Birçok evlerin kapıları da bir insan boyundan aşağı olarak yapılmıştır. Gerek pencere ve gerek kapıların bu şekli dolayısıyla tenvir [aydınlatma] hemen yok gibidir. Aynı zamanda basık tavanlı olan bu evler bu şerait altında tamamen gayri sıhhi ve hatta sıhhati ihlal edecek pis kokulu bir haldedirler.

Bundan başka Tunceli halkında hela inşa etmek adet olmadığı için ekseriya bu ihtiyaç evin haricinde ve şurada burada tatmin olunmaktadır. Bununla beraber bazı yerlerde hatta kaza merkezleri dâhilinde hayvan ahırları ya evin yanında veya altındadır. Hatta fakru zaruretin ileri gitmiş olduğu yerlerde köylünün tek bir odası hem kendisine hem de hayvanlarına müşterek bir melce [sığınak] teşkil eder.

İskân tarzı: Tunceli bölgesinde arazinin fevkalade menâ'at [sarp] ve 1.200-1.400-3.000 metre irtifalar arasında yüksek dağlar ve derin derelerle dalgalı bulunması büyük köylerin tesisine mani olmuş ve ekilebilecek olan meyilli yamaçlarda birkaç tarla çıkarılarak iki üç evin kurulmasına sebep-i amil olmuştur. Bu itibarla 10, 20 ve 30 evi bir yere toplayan köylerin sayısı azdır. Halen 8 kazada 700 küsur köy olarak gösterilen Tunceli köyleri bu suretle ekserisi ufak ufak mezralarda yapılan kom denilen evler halinde bulunmuştur. Tunceli halkı kendi aralarında anagami yaşarlarsa da kendilerinden olmayan kişilerden kadınları kaçırlar. Tunceli bölgesinin Çemişkezek ve Pertek kazalarında halkın içtimai durumları medenidir. Aralarında karşılıklı hukuka hürmetkârdırlar. Buralarda halk ekseriyetle çalışkandır. Ve bu iki kazada servet ve toprak oldukça münasip bir şekilde dağıtılmıştır. Buralarda asri hayat telkinleri günden güne daha ziyade inkişaf etmektedir. Bilküll itikadlar da azdır.

6-Halkın Geçinme İştiğal Tarzları

Tunceli bölgesinde mevcut nüfus nispeten ziraata müsait olan arazi esasen pek dar ve bunun çok kısmı evvelce ağa denilen adamların eline geçmiş bulduklarından geçinmek güçtür. Halk birçok ihtiyaçlardan mahrum olarak yaşarlar. Birçok yerlerde halkın çoğu ve

bilhassa çocuklar yarı çıplak bir halde gezerler. Ektikleri kendilerine kâfi gelmez. Onun için madenlere, yollara ve sair işlere gidenler vardır. İki sene içinde Tunceli bölgesinden suret-i mahsusada temin edilen kolaylıkla 1.500'ü mütecevaz kişi şimendifer, şose, köprü gibi inşaat işlerine gönderilmişlerdir. Bunların kazançları amele olmaları hasebiyle az olmakla beraber sair senelere nispetle bu kez ağalarıyla iktisadi vaziyetlerini bir hayli yoluna koymuşlardır. Bu sayede Tunceli bölgesinde alışveriş artmıştır.

Halk sonbaharda tarlasını sürmekle, yazın tarlasını biçmekle ve hayvanlarına ot tedarikiyle meşgul olurlar. Keza sonbaharda yazın tedarik ettikleri ot, hayvanlarına kifayet edemeyeceğinden meşe yaprakları toplamakla meşgul olurlar. Elhasıl Tunceli halkı semeresi pek az olan bir didişmekle vakit geçirirler.

Halk kumar oynamaz. Esasen kumar oynayacak paraları da yoktur. Avcılıktan tilki, sansar avcılığı vardır ki bu da silahla değil tuzakla yapılır. Nadiren ayı ve kurt da avlanır.

Musikileri: Halk şarkılarıyla 3-5-7-12 telli sazlardan ibarettir. Sanayii nefiseye rağbetleri yoktur. Bu hususta göze görünen ancak mezar taşlarındaki kabartma resimlerden ibarettir.

Tunceli Vilayeti'nin Coğrafi Durumu

Tunceli Vilayeti: İstanbul mebbe'ine göre Çemişkezek kazasının Başvartanik nahiyesinin Tama köyünden geçen 9,37 ile Pülümür'ün Kırdım köyünün merkezi olan Haştan köyünden geçen 11,21 tûl-i şarki arasında ve yine Kırdım köyünden geçen 39,35 ile Pertek'in Vasgird nahiyesinin Abduni köyünden geçen 38,45 arz-ı şimali daireleri arasında bulunmaktadır.

Tuncel'inin Genişliği: Nazimiye'nin İresi nahiyesine bağlı Harik köyü ile Çemişkezek'in Başvartanik nahiyesine bağlı Tama köyü arasında 116 kilometredir.

Derinliği: Şimalde Akbaba tepesiyle, Pertek'in Abduni köyü arasında 86 kilometredir.

Tunceli Vilayeti'nin Hududu: İdari teşkilat bakımından kuzeyde Erzurum'un Tercan, Erzincan'ın merkez ve Kemah, doğuda Bingöl Vilayeti'nin Kiğı ve Elaziz Vilayeti'nin Karakoçan köyü, Elaziz Vilayeti'nin Palu, merkez ve Keban, batıda Malatya Vilayeti'nin Kemaliye ve Arapkir kazalarıyla çevrilmiştir.

Tunceli Vilayeti'nin kuzeyinde Karasu, Mercan ve Munzur dağları, doğusunda Haç, Şeytan, Çatal Kaya, Sülbüs ve Tarı dağları ile Büyük Su (Peri suyu) güneyinde de Asker ve Kaz dağları ile Murat Nehri batısında Fırat Nehri vardır.

Tunceli Dağları: Tunceli Vilayeti'nde kuzeyde Bağır Baba, Mercan ve Munzur silsilesi vardır. Mercan ve Munzur silsilelerinde Karacakale, Akbaba, Katırtepe, Koçgölübaşı, Orta dağ, Kurtdoğar, Eğripınar, Büyük Gölbaşı, Ferendah tepeleri 3.000 metre ve daha yukarı yükseklikte mühim ve arızalı tepeler olup bu iki silsilenin mahdut olan geçitlerine de hâkim durumdadır.

Bağır Baba dağının güneye uzanan iki kolu Ardıç ve Kuzu çay dağları adını alırlar. Tunceli'yi doğu ve batı olmak üzere ikiye ayıran Harçık (Darboğaz) deresinin doğusunda kuzeyden güneye doğru alt alta sıralanan mühim yükseklikleri de şunlardır:

Sülbüs, Tarı, Boncuk, Hamik, Sap, Düzgün, Göğerek, Kırklar dağlarıdır. Bunlar 1.800 metre ve daha yukarı yüksekliklerde mühim arızalardır.

Mercan dağlarından güneye ve Harçık ile Kalan deresi ve Munzur suyunun orta kısmı arasına uzanan dağ kitesinin üzerinde de mühim olarak Bobyez, Küçükgöl, Sakal Tutan, Zel, Kırmızı dağ, 2.000 metre rakımında yükselen ve aralarında dar ve derin dereler bulunan mühim yükseklikler vardır.

Munzur suyu ile Murat ve Fırat nehirleri arasında Tunceli orta ve cenup kısımlarında doğudan batıya uzanan silsilenin üzerinde bu kebir Ortadağ, Sicik, Balikan, Suri, Tokman, Henife, Anuk, Yılan, Kırklar tepeleri yükselmektedir.

Bu dağların daha güneyinde derin vadilerle birbirinden ayrılmış ve kuvveti payeleri Munzur'un alt kısmına ve Murat nehrine kadar uzanan mühim yüksekliklerde vardır.

Tunceli'de Akarsular: Murat ve Fırat nehirlerine akmak suretiyle iki silsileye ayrılırlar.

Murat Nehrine Akan Sular: 1- Munzur çayı: Sağdan Havaçor, Hanuşağı, Şamuşağı, Kalikuşağı, Haçılı ve soldan Mercan, Merho, Kalan derelerinin suyunu topladıktan sonra Mameki civarında Harçık (Darboğaz) suyu ile birleşir. Ve sağdan Kalbosan, Zembik, Hırsanik, Eşkerd solundan Sindam, Danaburun, derelerinin suyunu aldıktan sonra da Çat civarında Peri suyu ile birleşir ve Munzur adıyla Murat nehrine akar.

Munzur suyuna akan Peri (Büyüksu) ve Darboğaz suyuna Tunceli bölgesinden akan başlıca derelerde şunlardır.

A-Peri suyuna akan dereler: Teke, Hu, yuvanik, Kalman, Kıl, Sekban, Muhindu dereleridir.

B- Darboğaz (Harçık) suyuna akan dereler: Pülümür, Aşkirik, Dere-ova, Kutu, Çukur dereleridir.

2- Süngüç deresi, 3- Üşkirt, Ulukale, Hadişar, derelerinin, suyunu toplayan Üşkird deresi 4-Emirhan, Ağveren, Ekrek, Uskiç, derelerinin suyunu toplayan Dağar deresi.

Tunceli'nin Fırat nehrine akan başlıca su Barasor deresidir.

Tunceli'nin en alçak yeri Fırat ile murat nehirlerinin birleştiği yerde 700 ve en yüksek yeri Mercan dağlarında Akbaba tepesi olup 3.449 metredir.

Tunceli'nin iklimi: Murat vadisi boyunca muaddeldir. Diğer yerlerde kışın çok soğuk yazın gündüzleri sıcak ve geceleri serindir. Mıntıkanın sulak ve ormanlık olması itibariyle hava rutubetlidir. Kış mevsiminde her tarafa kar yağar ve yüksek yerlerde 7 ay yerlerde kalır. Yağmurda ilkbahar ve sonbaharda kâfi miktarda yağar.

KAYNAKÇA

A. Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30.11.1.0.200.23.16 (28.08.1948).

30.11.1.0.253.33.16, (12.10.1955).

30.18.1.2.150.45.7, (28.08.1958).

30.18.1.2.153.58.18, (16.10.1959).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Esas Evrakı (YEE), *Dosya No: 11 Klasör: 4* (3 Haziran 1896).

İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf)

048076 (1920).

048196 (1925).

048189 (1937).

B. Gazeteler

Resmi Gazete: 3207.

Milliyet: 06.06.1964, 07.06.1964.

C. Kitap ve Makaleler

AĞAR, Ömer Kemal, (1940), *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, Türkiye Basımevi, İstanbul.

BARDAKÇI, Cemal, (1950), *Milli, Tarihi, Dini, İçtimai, Siyasi, İktisadi ve İdari Bakımlardan Alevilik-Ahilik-Bektaşılık*, Türkiye Gazetecilik ve Matbaacılık Yayınları, Ankara.

ÇUBUKÇU, Asri: Lâçin, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, 2003, s. 39-40.

Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi 1936-1950 (2011), Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Dersimi, M. Nuri, (2014), *Hatıratım*, DAM Yayınları, İstanbul.

DOĞAN, Yalçın, (2012), *Savruhanlar; Dersim 1937-1938 Hatta 1939*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul.

Karaca, Ali: "Şâkir Paşa" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 38, 2010, s. 307-308.

Kieser, Hans-Lukas, (2018), *İskalanmış Barış; Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, (Çev. Atilla Dirim), İletişim Yayınları, İstanbul.

KORKUD, Refik-İKİZ, *Nedret: (1962) Adalet Partisi Portreler ve Fikirler*, Adalet Partisi Genel Merkezi Yayınları, İstanbul.

Kürt Sorunu ve Devlet Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947): Der. Tuğba Yıldırım, (2011), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

MEHMED ARİF BEY, (1990), *93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler*, (Haz. Nihad Yazar), Adak Yayınları, İstanbul.

OLCAYTUĞ, Rüknettin Fethi, (1938), *Doğu Köylerinde Tetkikler*, Çığır Kitabevi, İstanbul.

SARAL, Ahmet Hulki: "Askerlik Bakımından Tunceli Hakkında Bir Etüt", *Askeri Mecmua*, 1 Birincikanun 1937, Sayı: 107, s. 760-769.

Türk Tarihinin Ana Hatları, (1930), Devlet Matbaası, İstanbul.

Umûmi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936: (Haz. M. Bülent Varlık), (2010), Dipnot Yayınları, Ankara.

YERGÖK, Ziya: *Harbiye'den Dersim'e (1890-1914)* (Yay. Haz. Sami Önal), (2006), Remzi Kitapevi, İstanbul.

YILMAZÇELİK, İbrahim, (2017), *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, Kripto Yayınları, Ankara.

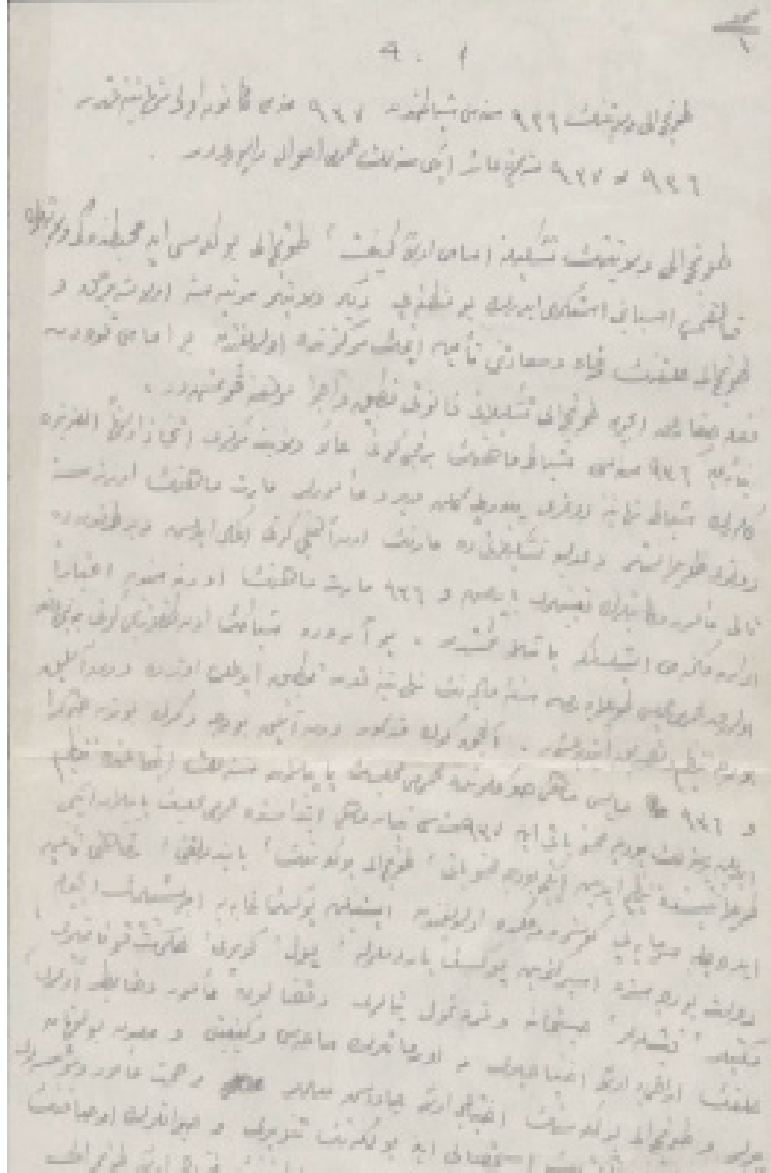
YOLGA, Mehmet Zülfü, (1994), *Dersim (Tunceli) Tarihi*, (Haz. Ahmet Halaçoğlu-İbrahim Yılmazçelik), Türk Halk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, Ankara.

D. Dijital Kaynaklar

<https://www.tsk.tr/Sayfalar?viewName=RagipGumuspa>. (Erişim Tarihi, 10.05.2020).

EKLER

Ek-I: Ragıp Gümüşpala'nın Osmanlıca Olarak Kaleme Aldığı Tunceli Raporunun İlk Sayfası

Kaynak: İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf), 048189 (1937).

Ek-II: Albay Ragıp Gümüşpala (1943)

Ek-III: Tunceli Haritası

Kaynak: BCA, 030.10.00.00.110.742.6.26.